

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра історії України

## **ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА**

до дипломної роботи

бакалавра

на тему: «Становище безпритульних дітей та дітей-сиріт в Україні під час  
Другої світової війни»

### **Виконала:**

студентка IV курсу ІЗ-41 групи  
заочної форми навчання  
напряму підготовки (спеціальності)  
«032 Історія та археологія»  
Войтенко Дар'я Анатоліївна

### **Керівник:** д.і.н., проф.

Посохова Людмила Юріївна

### **Рецензент:** к.і.н., доц.

Любавський Роман Геннадійович

## ЗМІСТ

ВСТУП .....	3
РОЗДІЛ 1. УМОВИ ЖИТТЯ БЕЗПРИТУЛЬНИХ ДІТЕЙ ТА ДІТЕЙ-СИРІТ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА.....	9
1.1. Ключові проблеми безпритульних дітей, підлітків та неповнолітніх сиріт в роки Другої світової війни.....	9
1.2. Аспект правопорушень вразливих категорій неповнолітніх в УРСР .	15
1.3. Роль громадськості у висвітленні проблеми безпритульності та її покарання .....	18
РОЗДІЛ 2. СТАНОВИЩЕ БЕЗПРИТУЛЬНИХ ДІТЕЙ ТА ДІТЕЙ СИРІТ В УМОВАХ ОКУПАЦІЇ .....	21
2.1. Українські діти та підлітки в умовах Другої світової війни 1941-1945 рр.: загальна характеристика.....	21
2.2. Відображення воєнного дитинства у джерелах різного походження .	25
РОЗДІЛ 3. ДІЯЛЬНІСТЬ РАДЯНСЬКИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ ЩОДО ПОДОЛАННЯ БЕЗПРИТУЛЬНОСТІ ТА СТВОРЕННЯ СИСТЕМИ ОПІКИ	31
3.1. Дії органів влади щодо контролю за неповнолітніми .....	31
3.2. Умови життя в спеціалізованих закладах .....	37
ВИСНОВКИ.....	43
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА ДЖЕРЕЛ.....	48
ДОДАТКИ.....	55

## ВСТУП

**Актуальність дипломної роботи.** Проблема сирітства та безпритульності неповнолітніх завжди була однією із головних в суспільному дискурсі як в Україні так і за кордоном. Особливо серйозно постає це соціальне питання також і в історичному дослідницькому колі — яким саме чином регулювалося забезпечення комфортних умов, які заходи вживалися щодо запобігання правопорушень та яким був стан психічної стабільності неповнолітніх осіб вразливих категорій в різні історичні періоди та за різних історичних обставин.

Війна завжди несе за собою горе та страждання простого народу. Діти і підлітки не є виключенням. В період Другої світової війни великий відсоток українських дітей стали сиротами або залишились без дому — чиїсь батьки загинули на фронті або потрапили в полон, хтось втратив життя через окупаційні дії, бомбардування міст тощо. У ті часи соціальне становище та допомога неповнолітнім, що лишились в скруті була надзвичайно актуальною.

Після розгортання військової агресії РФ та подій в Україні з 2014 року, і до сьогодні — в сучасні часи повномасштабного вторгнення російських військ на українські території з 24 лютого 2022 року питання вирішення соціальних проблем дітей та підлітків без батьків і дому залишаються відкритими. Тому заглиблення в історію та аналіз вирішення цих питань у минулому може надати як корисний досвід ефективних дій, так і застерегти від впровадження навпаки, шкідливих та травмуючих соціальних рішень. Тож, актуальність даної роботи полягає як у суто історичному дослідженні становища обездолених дітей в роки Другої світової війни, так і у деякому соціологічному огляді даного питання.

**Об'єктом дослідження** виступають діти та підлітки-сироти, безпритульні діти та підлітки, що мешкали на українських землях в часи Другої світової війни.

**Предмет дослідження** — становище дітей та підлітків у цей період, зміни цього становища протягом війни, правопорушення щодо неповнолітніх, вивчення ролі громадськості та влади у вирішенні ключових проблем обездолених дітей.

**Хронологічні рамки:** 1939-1945 рр., період Другої світової війни. *Нижня хронологічна межа* 1939 р., обумовлена початком бойових дій на території України, а *верхня* — 1945 р., обумовлена зменшенням виявлення безпритульних та обездолених дітей. Географічні рамки: територія сучасної України.

**Історіографія питання.** Історіографія даної теми еволюціонувала в колі як українських так і зарубіжних вчених-істориків. Наукові дослідження становища вразливих категорій неповнолітніх в часи Другої світової війни умовно можна поділити на такі групи: праці доби Радянського Союзу і українських земель у його складі; дослідження зарубіжних вчених і сучасні українські історичні та суміжні гуманітарні дослідження.

**Новизна** цього питання постійно поповнюється, різні дослідники намагаються розглянути питання дитячого сирітства та безпритульності з різних сторін, використовуючи при цьому не тільки суто історичні методи, а й методи суміжних гуманітарних дисциплін, таких, як соціологія, соціологічна статистика, правознавство та юриспруденція, політологія тощо.

Праці доби Радянського Союзу умовно також можна розділити на етапи: перший — з середини 40-х — до середини 50-х рр. — в цей період праці мають здебільшого публіцистичний характер (статті, короткі доповіді тощо); другий — сер. 50-х — сер. 80-х рр. — праці набувають наукового характеру; сер. 80-х рр. — 1991 року — через послаблення радянської диктатури починають розсекречуватись та оприлюднюватись нові архівні матеріали та джерела, в залежності від цього змінюються і наративи у дослідницьких колах.

Треба зазначити, що історична література радянських років базувалася на марксистсько-ленінських підходах. У цих працях була наведена статистика

дитячої безпритульності та бездоглядності й методи боротьби з нею, але не висвітлювались причини цих явищ. З позицій марксизму-ленінізму проблеми дітей висвітлювались у контексті державної та всенародної допомоги.

Дослідницька база сучасних українських історичних та суміжних гуманітарних досліджень є доволі широкою та поповнюється з кожним роком. Після встановлення Незалежності України було розсекречено та оприлюднено багато раніше прихованих документів та джерел, що дало змогу вченим повному подивитись на вже досліджені аспекти та з самого початку вивчити нові питання. Сучасні дослідники орієнтуються не на консервативні погляди, позиції і стереотипи офіційної влади, а на конкретні факти та неупереджені висновки. Наразі є нагода вивчати окремі питання соціально-побутового становища українського населення різних категорій.

Особливу увагу слід приділити роботам таких вчених радянської доби, як С. Х. Чавдаров<sup>1</sup>. Цей вчений вперше спробував провести комплексне дослідження виховання дітей у повоєнні роки, але сама його праця носить здебільшого педагогічний, аніж історичний характер), Ф. І. Лисенко<sup>2</sup> (науковець висвітлив деякі питання становища дітей у повоєнні роки) тощо.

Якщо розглядати більш сучасні наукові праці, то тут можна виділити низку наукових праць Голиш Г. М. — науковець приділив значну увагу дослідженню впливу Другої світової війни на дітей і підлітків<sup>3</sup>, розглянув проблему експлуатації неповнолітніх під час німецької окупації<sup>4</sup> тощо.

Також об'ємно розглядала це питання дослідниця Силка О. С. – у своїх дослідженнях вона розглядала проблему стану дитячої безоглядності у роки

---

<sup>1</sup> Чавдаров С.Х. Найдемократичніша в світі школа. Радянська школа. 1947. № 5. С. 29-49

<sup>2</sup> Лисенко Ф. І. Героїзм радянського вчителства та школярів у Великій Вітчизняній війні (Із спогадів). Радянська школа. 1947. № 6. 1947. С. 40-48.

<sup>3</sup> Голиш Г.М. Наслідки німецько-радянської війни для неповнолітніх громадян України. Український історичний журнал. 2005. № 3. С. 37-49.

<sup>4</sup> Голиш Г.М. Експлуатація неповнолітніх громадян на території рейхскомісаріату "Україна" у 1941-1944 рр. Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). Вип. 26. 2004. С. 203-216.

Другої світової війни<sup>1</sup>, вивчала особливості діяльності органів радянської влади<sup>2</sup>, досліджувала діяльність виправних і виховних закладів для неповнолітніх сучасників Другої світової війни тощо.

Новий науковий підхід спостерігається у працях В. В. Ленської<sup>3</sup>, О. Г. Перехреста<sup>4</sup> щодо особливого статусу неповнолітніх.

Третя група праць з цього питання — роботи зарубіжних істориків. Загалом можна виявити тенденцію зацікавленості істориків з Європи та Америки у проблемі становища незахищених категорій неповнолітнього населення в роки Другої світової війни. Вельми ґрунтовними є дослідження М. Бергер<sup>5</sup> (було досліджено питання побуту радянських сімей та кола прав дітей в радянських установах опіки), роботи Ф. Арьеса<sup>6</sup> (історико-філософський показ психології та емоційного аспекту дитинства під час війни та ситуації дитячої бездоленості).

Тож, наразі є доволі широке коло наукових робіт, як історичних так і з інших гуманітарних наук (соціологічних, політологічних тощо), що охопили вивчення проблеми бездоленості неповнолітніх в роки Другої світової війни. Окрім науково-популярних видань та публіцистичних статей можна знайти чимало дисертацій, монографій, доповідей від українських та закордонних вчених.

---

<sup>1</sup> Силка О.С. Стан дитячої бездоглядності, сирітства та злочинності в 1942-1945 рр. на визволених від окупації територіях України. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського: Збірник наукових праць. Серія: історія. Вип. 25. Вінниця, 2017. С. 131 -135

<sup>2</sup> Силка О.С. Діяльність органів влади з подолання бездоглядності та безпритульності в Україні на завершальному етапі війни. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського: Збірник наукових праць. Серія: історія. Вип. 26. Вінниця, 2018. С. 91-97

<sup>3</sup> Ленська В. В. Піклування партії про загальне навчання дітей і підлітків у роки війни / В. В. Ленська // УІЖ. 1987. № 9. С. 83-91.

<sup>4</sup> Перехрест О. Г. Українське село в 1941-1945 рр.: економічне та соціальне становище : монографія / О. Г. Перехрест. - Черкаси, 2011. - 668 с

<sup>5</sup> Berger M. D. Soviet Divorce Laws and the Role of the Russian Family. *BYU Law Review* 1986. Vol. 1986. Issue 3. P. 821 - 833.

<sup>6</sup> Aries Ph. *L'enfant et la vie familiale sous l'ancien régime*. Paris: Pion, 1960. 503 p.

**Джерельна база.** Основу джерельної бази даної дипломної роботи становлять писемні джерела у вигляді архівних документів, що були відкритими, нещодавно оприлюдненими або опублікованими в спеціалізованих періодичних виданнях.

Особливо цінними для даного дослідження стали оприлюднені електронні копії фондів ЦДАВО і ЦДАГО про діяльність дитячих будинків і виправних закладів на території України у 30-40х рр. ХХ ст, деякі звіти і нормативно-правові акти радянської влади тощо. Окрему групу джерел цієї курсової роботи також становлять збірки матеріалів, наприклад, «Молодь в роки Другої світової війни Радянського Союзу»<sup>1</sup> або збірки, що були упорядковані В. Косиком і В. Сергійчуком<sup>2</sup>. У цих збірниках можна віднайти інформацію, яка певною мірою характеризує становище неповнолітніх українців у роки війни. Також використовувались і актові і діловодні архівні джерела, наприклад, «Справки, информации об итогах обучения и воспитания детей за первое полугодие 1944-1945 гг.» або «Докладные записки, справки о состоянии и работе по борьбе детской беспризорностью в областях Украины. Работа детских домов. 1945», де міститься інформація про функціонування закладів освіти та підтримки неповнолітніх, також статистичні, наприклад, Г. М. Голиш «Експлуатація неповнолітніх громадян на території рейхскомісаріату "Україна" у 1941-1944 рр.» або Безлюдна І. «Повсякденні реалії дитячих будинків Київщини у повоєнний період». Там наводяться підсумки підрахунків тодішнього населення. Окрім цього, використовувались і спогади, щоденники дітей. Багато архівних матеріалів було опубліковано в збірнику «Війна очима дітей» або «Друга світова із вуст дитини війни», де були спогади про дітей-помічників армії, біженців, дітей, що стали сиротами вже під час війни тощо. Окремою категорією є періодичний друк. В збірці

---

<sup>1</sup> Вогняні роки. Молодь в роки Другої світової війни Радянського Союзу в 1941-1945 рр. Збірка документів. Москва, 1965. 527 с.

<sup>2</sup> Україна в Другій Світовій війні у документах: Зб. німецьких архівних матеріалів. В 4 т. Львів, 1999. Т. 3. 384 с.

архівів документів Харківського державного архіву, наприклад, є сканокопії новинних газет.

**Метою** даної дипломної роботи є всебічне дослідження становища дітей та підлітків-сиріт, безпритульних українських територій в роки Другої світової війни.

Виходячи з поставленої мети в даній роботі було сформульовано та вирішено такі **завдання**:

- охарактеризувати умови життя безпритульних дітей та дітей-сиріт в роки Другої світової війни;
- визначити ключові проблеми цієї вразливої категорії населення;
- вивчити аспект правопорушень неповнолітніх та методів боротьби, покарання та перевиховання;
- дослідити становище безпритульних дітей та дітей сиріт в умовах німецької окупації;
- надати характеристику діяльності радянських органів влади щодо подолання безпритульності та створення системи опіки.

**Методологія дослідження.** Для досягнення поставленої мети були використані такі методи історичних дослідження, як історико-системний метод (для дослідження різних аспектів життя знедолених молоді і дітей у 30-40х рр. ХХ ст. — головних проблем, правопорушень, перебування у різних державних заходах тощо), метод періодизації (для вивчення становища дітей-сиріт та обездолених в хронологічних межах Другої світової війни), структурний аналіз (для визначення причин і наслідків становища обездолених дітей) та узагальнення (для окреслення висновків роботи).

## **РОЗДІЛ 1. УМОВИ ЖИТТЯ БЕЗПРИТУЛЬНИХ ДІТЕЙ ТА ДІТЕЙ-СИРИТ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА**

### **1.1. Ключові проблеми безпритульних дітей, підлітків та неповнолітніх сирит в роки Другої світової війни**

Перша та Друга світова війни безперечно стали жахливими трагедіями у світовій історії. Ці події торкнулись всіх верств населення, а особливо вразливими були звісно діти. Враховуючи досвід війни 1914-1918 років світова громадськість серйозно зацікавилась вирішенням питання безпеки цивільних під час збройних конфліктів. Одним із фундаментальних правових документів з регулювання цього питання стала Декларація про права дитини, що була прийнята Асамблеєю Ліги Націй у 1924 році. Після цього міжнародною спільнотою було видано ще кілька надважливих нормативно-правових актів — Декларацію прав дитини (1959 р.) та Конвенцію прав дитини (1989 р.); в них становище та вирішення проблем дітей розглядалось дуже детально. Однак, саме ці визначальні документи були створені вже після досвіду Другої світової війни, а отже, їх постулати не застосовувались у 30-40х роках ХХ ст<sup>1</sup>.

Після завершення Другої світової війни громадськість також доволі серйозно розробляла плани і стратегії подолання гуманітарних післявоєнних криз. У 1943 році міжнародна організація «Конференція працівників світу» видала «Хартію дітей післявоєнного світу», того ж року Панамериканський Конгрес з питань дитини ухвалив «Декларацію можливостей для дітей»<sup>2</sup>. В

---

<sup>1</sup> Гварамія Л.Л. Захист прав дитини у міжнародних конвенціях та деклараціях. Міжнародні читання з міжнародного права пам'яті професора П. Є. Казанського : матеріали IV міжнар. наук. конф. Національний університет "Одеська юридична академія". Одеса : Фенікс, 2013. С. 189-192.

<sup>2</sup> Березовська Н. Л. Виникнення та розвиток покарань, пов'язаних з виправно-трудовим впливом, що застосовувалися до неповнолітніх з ХХ століття. Актуальні проблеми держави та права. 2011. Вип. 59. С. 122-132.

цих документах фахівці намагались розробити загальні положення щодо вирішення локальних проблем безпритульності, голоду, освіти тощо дітей та підлітків різних прошарків населення<sup>1</sup>.

Звісно, влада СРСР також послуговувалась цими міжнародними документами при вирішенні проблем на місцях. Основними документами про захист прав дітей та регулювання аспектів їх життя були постанови ЦК ВКП(б) 1935 р. («Про порядок затримання і подальшого направлення безпритульних і бездоглядних дітей»<sup>2</sup>) та 1945 р. («Про утримання дітей, які залишились без батьків»<sup>3</sup>). Ці документи є основними при вирішенні етапів та стратегій боротьби із безпритульністю та по покращенню життя обездолених неповнолітніх. Окрім них, звісно, була низка інших, менших за об'ємом, але тим не менш дуже значущих та уточнюючих нормативно-правових актів.

Також необхідно наголосити на тому, що серед «дітей вулиці» не всі були безпритульними. Серед них необхідно виділяти бездоглядних дітей. Їхнє постійне перебування на вулицях пояснювалось відсутністю належного догляду з боку дорослих. Вони мали рідних або прийомних батьків, одного з батьків, опікунів та інших осіб, які виконували їх обов'язки, але не отримували належного виховання. Як наслідок, залишалися на одинці самі з собою та потрапляли під вплив вулиці, що мало негативні наслідки — це хуліганство в громадських місцях, жебракування, спекуляція, дрібні крадіжки. Такі діти без надання їм нормальних умов життя та належного виховання росли

---

<sup>1</sup> Череватова Т.В. Формування та розвиток міжнародної системи захисту прав дитини. Міжнародні читання з міжнародного права пам'яті професора П. Є. Казанського : матеріали IV міжнар. наук. конф. Національний університет "Одеська юридична академія". Одеса : Фенікс, 2013. С. 192-194.

<sup>2</sup> Кримінальне законодавство СРСР та Радянських республік. Збірка (Основні законодавчі акти). Під ред. Д.С. Карева. Москва, 1957. 531 с. С. 847-854.

<sup>3</sup> Україна в Другій Світовій війні у документах: Зб. німецьких архівних матеріалів. В 4 т. Львів, 1999. Т. 3. 384 с. С. 69-70.

потенційними злочинцями та вже в молодому віці могли бути втягнуті до злочинних груп<sup>1</sup>.

Якщо ж розглядати самі по собі проблеми обездолених дітей у роки Другої світової війни, то можна виділити дуже великий їх список. Коли певний соціум переживає події збройних конфліктів, найважче всього адаптуватись і пристосуватись до цього неповнолітнім, а особливо важко тим, хто при цьому не має дому, сім'ї та батьків.

Першою вагомою проблемою обездолених дітей в ті часи була смертність та каліцтво. Як і інші прошарки населення, у роки Другої світової фіни діти і підлітки потерпали від масованих бомбардувань міст і сел, збройних наступів, розстрілів і знущань окупантів тощо. Ворожі солдати могли використовувати їх як живий щит, або заради шантажу чи маніпуляцій. Тобто це можна назвати проблемою дитячої та підліткової смертності через безпосередньо руйнівний хід війни. Особливо цей фактор також визначається при ситуації, коли неповнолітня особа сама стає комбатантом. Є багато свідчень про участь неповнолітніх у збройному конфлікті — в ролі партизан, підпільних повстанців, помічників медиків, поштарів, і навіть солдат (*Додаток А*). І в такій ситуації при безпосередньому контакті з ворогом, сили супротивника не давали привілеїв через вік, а ставились до малолітніх, як до повноцінних дорослих воїнів<sup>2</sup>.

Другою проблемою є гігієна та дитяче здоров'я. У роки Другої світової війни стан інституції охорони здоров'я також був на дуже низькому рівні. По-перше, в ті часи медиків та лікарів максимально залучали до порятунку і лікування насамперед, військових. По-друге, через низький рівень розвитку комунікацій особливо тяжким було становище хворих не у містах, а у селах,

---

<sup>1</sup> Сирка О.С. Подолання безпритульності, сирітства і правопорушень неповнолітніх громадян в Україні (грудень 1942 - травень 1945 рр.). Дис. на здобут. наук. ступ. канд. іст. н. Київський університет ім. Б. Грінченка. Київ, 2021. 201 с. С. 89.

<sup>2</sup> Андрухів О.І. Боротьба з дитячою безпритульністю в західних областях Української Радянської Соціалістичної республіки в умовах звільнення від нацистських окупантів. Науковий вісник гуманітарного університету. 2018. №31. С. 25-31.

куди доволі часто не добирались ні міжнародні гуманітарні місії, ні вітчизняні фахівці. Також унеможлиблювалось виживання тих дітей і підлітків, які мали вже набуті до війни хвороби або вроджені захворювання. Через неможливість вчасно і в повному обсязі придбати необхідні ліки, гігієнічні засоби тощо багато дітей помирало від легких форм таких хвороб, як ГРВІ, дизентерія, дифтерія, кір, скарлатина тощо (*Додаток Б*). Окрім цього родичі хворих дітей або небайдужі громадяни звертались до народної медицини, яка здебільшого більше шкодила, аніж допомагала<sup>1</sup>.

Наступною можна охарактеризувати проблему бідності і голоду. Можна говорити про те, що саме цю проблему краще долали підлітки, бо у них була можливість отримувати їжу або мізерні кошти працюючи або допомагаючи старшим. Малі ж діти-сироти залишались на призволяще, і найкращою ситуацією для них ставала або милість небайдужих — сусідів, далеких родичів, солдат, або увага соціальних органів — міліції, виправних відділів, дитячих будинків тощо. В таких закладах діти в цілому могли не перейматися з приводу заробітку та пошуку засобів існування. Звісно, ця проблема мала і інші, більш негативні наслідки — задля того, щоб прохарчуватись та забезпечити себе мінімальними речами для життя, нерідко діти і підлітки йшли кримінальною стежкою. Їхня діяльність могла бути як і дрібними крадіжками, так і участю у повноцінних групах організованої злочинності, наряду з дорослими<sup>2</sup>.

Також звісно в умовах Другої світової війни була проблема і виховання освіченості безпритульних дітей. Без контролю та підтримки близьких багато з обездолених дітей не намагались самостійно виправити своє освітнє становище, а навпаки, нехтували власною освітою, ставлячи на перше місце власне виживання і більш нагальні потреби. Можна говорити про те, що

---

<sup>1</sup> Зборовська Ф.І. Санітарні наслідки війни серед дитячого населення та заходи щодо їх ліквідації. Праці I конференції 1946. М., 1947. С. 129-137.

<sup>2</sup> Коцан І. Д. Участь міліції у боротьбі з безпритульністю та правопорушеннями неповнолітніх в Україні у 20-ті рр. XX століття. Право і безпека. 2011. № 3. С 25-29

становище освіти і виховання безпритульних дітей також намагались покращити спеціалізовані заклади. Але через сам факт війни, постійну небезпеку, окупацію та мобілізацію кількість викладачів та керівництва таких закладів у порівнянні з довоєнним часом різко зменшувалась.

Можна говорити і про проблему залученості обездолених дітей у процесі відбудови інфраструктури у роки самої війни та у післявоєнний час. Тут можна сказати про те, що з однієї сторони залучення обездолених неповнолітніх у роботах з відновлення, на заводах та будівництвах давали можливість мінімального заробітку та були одним із варіантів зайнятості для тих дітей та підлітків, хто не мав можливості чи бажання вчитись чи займатись чимось іншим. З іншої ж сторони такі роботи в той час були неймовірно складними фізично — діти працювали ненормовані часи та часто перепрацьовували, також отримували малу зарплатню, були у постійному стресі та небезпеці. Часто неповнолітніх залучали до найскладнішої тяжкої фізичної роботи, яка дуже шкодила і без того слабкому здоров'ю дітей<sup>1</sup> (*Додаток В*).

Також доволі серйозною була проблема адаптації обездолених дітей і підлітків до самої війни, власного становища та проблема їх психічного здоров'я. Тут знов таки можна сказати, що сама по собі війна є надважким та руйнівним явищем, яке назавжди залишає травму в свідомості людини. Ще тяжче приходиться у такій ситуації дітям, з їх ще не сформованою в повній мірі психікою. А в становищі, коли на війні дитина по якійсь причині втрачає батьків, психіка та сприйняття можуть безповоротно змінитись. Саме цей фактор доволі часто призводив до правопорушень, алкоголізму, наркоманії та в цілому назавжди зламаних дитячих доль. Звісно, в такій ситуації мали місце і щасливі історії — коли безпритульну дитину забирали небайдужі, або її

---

<sup>1</sup> Спр. 1391. О жалобах молодежи мобилизованной на строительство промышленных объектов, Артемовского района, Сталинской области. 1944, 2 арк. Арк. 10.

емоційний стан поліпшувався у компанії та за підтримки викладачів у спеціалізованих закладах.

Тож у висновку можна сказати, що розглядаючи становище неповнолітніх-сирот та обездолених можна виявити широке коло проблем. А враховуючи ситуацію війни з усіма її жахами та болем — це коло проблем значно зростає.

## 1.2. Аспект правопорушень вразливих категорій неповнолітніх в УРСР

Як зазначалося вище, з початком Другої світової війни становище українських дітей та підлітків було далеко не найкращим. А особливо страждали ті неповнолітні, що були позбавлені батьків та дому. Батьків могли забрати в якості солдатів чи медиків на війну, вони могли померти в ході бойових дій, як у ролі комбатантів так і у ролі цивільних. Багато дорослих помирало через хвороби та поранення тощо. Були також і ті діти, що ще до війни були позбавлені батьківського піклування. В будь-якому випадку не завжди цим дітям щастило знайти нову родину, знайти своє покликання у допомозі старшим чи порятунку інших, або стати на правильний шлях виховуючись при спеціалізованому закладі. Є багато архівних свідчень про те, що чимало обездолених дітей та підлітків звертались до кримінальної діяльності — починаючи від невеликих крадіжок задля свого життєзабезпечення, і закінчуючи участю у кримінальних угрупованнях дорослих із виконанням чи організацією серйозних правопорушень. Навіть фактор перебування обезделеної дитини у державному спеціалізованому закладі (у дитячому будинку або у притулку тощо) далеко не завжди мав позитивний вплив. Часто через недбалість керівництва та викладачів діти навпаки самотійно ступали на шлях правопорушень, у якості протесту або з інших причин.

Аналізуючи наявні архівні документи у відкритому доступі можна зробити висновок про те, що найбільше дитячих правопорушень було здійснено саме у середині 1945 року, а вже у 1946 році кількість правопорушень трохи знизилась (*Додаток Г*). У самі роки Другої світової війни, звісно, робити повноцінні ґрунтовні статистичні звіти було неможливо, адже на поприщі війни багато людей емігрувало, діти залишались обездоленими майже кожного дня, багато з них переховувались від війни та

багато з територій були окупованими німецькими військами, а також дуже багато злочинів були незафіксованими та нерозкритими. Тому перші приблизні дані з цього питання можна виявити в архівних документах перших повоєнних років. Ці документи дають інформацію і дозволяють зробити висновок про те, що у часи найбільшого напливу кримінальних правопорушень неповнолітніх система їх соціального захисту була зруйнована війною, а вже у першій половині 1946 року кількість правопорушників суттєво зменшилася, адже соціальні інституції тоді розпочали свою роботу та відновлення.

Найбільш розповсюдженим видом правопорушень обездолених малолітніх були крадіжки. Як зазначалось вище, здебільшого це було пов'язано із необхідністю неповнолітніх забезпечити собі хоч якесь харчування та речі, необхідні для прожитку (теплий одяг, взуття, ліки тощо). За архівними документами також відомо, що дуже часто такі крадіжки та грабування мали місце у вагонах потягів та на вокзалах. Там були скоєні як і дрібні правопорушення (крадіжки одягу, взуття, квитків, їжі тощо) так і грабунки (розкрадання цілих вантажних вагонів із солдатською провізією — одягом, засобами гігієни, їжею тощо).

У результаті недостатньої уваги до питання виховання дітей з боку батьків та освітніх установ, багато неповнолітніх опинялися за межами шкільної системи, спричиняючи серйозні порушення та злочини. Це спричинило утворення замкнутого циклу: виявлені діти поверталися до батьків або виховних закладів, але після певного часу знову опинялися на вулицях. Такі порушники не підлягали судовому покаранню через їхній молодий вік, але поверталось до батьків, яких притягали до адміністративної відповідальності. Часто це обмежувалося штрафами або попередженнями. Однак самі діти, як правило, залишалися поза сферою державного покарання і не визнавали свою вину.

Окрім крадіжок задля власного забезпечення мали місце і більш серйозні правопорушення обездолених неповнолітніх — побої, хуліганство, нанесення тілесних ушкоджень та навіть навмисні вбивства. Такі правопорушення часто виконувались за указів дорослих кримінальників, адже останнім було вигідно доручати найскладніші та найбрудніші завдання дітям чи підліткам — неповнолітні не просили багато в якості оплати та і в цілому в разі підозр всю відповідальність можна було перекинути на дитину та її особисті причини (безпритульність та пригніченість).

Окрім цього, авторитетами при вирішенні неповнолітнього скоїти злочин також ставали однолітки з неблагополучним минулим. В цьому випадку багато правопорушень підлітки чинили об'єднуючись в групи. Велике значення мав феномен наслідування, що визначав поведінку обездолених кримінальних підлітків. У цих умовах є великим ризик «кримінального зараження». Часто типовим є вчинення злочину за мотивами псевдотоваришування, солідарності з групою, бажання підвищити свій авторитет тощо. Брак нагляду, що склався протягом досліджуваного періоду, примушував дітей об'єднуватися у групи для виживання. Початково такі групи займалися бродяжництвом, жебрацтвом, веселими пустощами, а з часом це переростало в злочинну діяльність. Більшість злочинів неповнолітніх відбувалася завдяки залученню дітей, які безцільно проводили час на вулицях, вокзалах, у підвалах та інших місцях, до злочинних груп.

Тож у висновку тут можна сказати, що у роки Другої світової війни та у перші повоєнні роки правопорушення обездолених неповнолітніх мало місце бути. Причинами цього були як і деградація інституту сім'ї через воєнні втрати, так і особиста скрута малолітніх. Здебільшого обездолені діти та підлітки були вимушені скоювати крадіжки та грабування задля того, щоб хоч якось себе прогодувати та забезпечити своє виживання. Але часто траплялись і випадки, коли підлітки та діти без батьків та дому об'єднувались у групи (які складались як із однолітків дітей або підлітків, так і мали форму дорослих

кримінальників як головних, та обездолених дітей як їх підопічних або виконавців) та скоювали масштабні кримінальні вчинки — вбивства, крупні грабунки, шантаж тощо. Конкретних статистичних даних з приводу кримінальних правопорушень у роки самої Другої світової війни майже немає, адже у ті роки по-перше, відбувалась сильна міграція населення (багато хто переїжджав або евакуювався від жахів війни), по-друге, багато територій було окуповано німецькими військами, по-третє, багато зі злочинів були незафіксованими або нерозкритими. Тож разом із повоєнним відновленням суспільного життя почали вестися звіти і стосовно становища обездолених неповнолітніх.

### **1.3. Роль громадськості у висвітленні проблеми безпритульності та її покарання**

Друга світова війна змусила населення всієї Європи здригнутись та в першу чергу рятуватись від хаосу та смерті самотійно. Але навіть у такі тяжкі часи суспільство деякою мірою об'єднувалось, усюди були небайдужі милосердні люди, які навіть попри власну скруту намагались допомогти незнайомим ближнім.

Способи допомоги дітям були різноманітними. Це громадська активність у справі всиновлення та патронування дітей-сиріт, матеріальна допомога знедоленим дітям через проведення недільників, декадників, місячників та одноразових акцій для утворення грошових і продовольчих фондів допомоги дітям-сиротам, шефська діяльність, організація опікунських та материнських рад<sup>1</sup>.

Трудові колективи та працівники колгоспів у часи Другої світової війни благодійно збирали гроші з небайдужих, відкривали збори задля матеріальної

---

<sup>1</sup> Покась В. Інтернатні заклади освіти: філософія, історія, стратегія розвитку: монографія. Київ: Вид-во НПУ ім. Драгоманова, 2010. 277 с. С. 96.

допомоги притулкам і дитячим будинкам. Також вони влаштовували практику шефства. Вона полягала у тому, що будь-який трудовий колектив мав змогу взяти шефство над одним конкретним закладом, та після цього забезпечувати його необхідною провізією — їжею, одягом, засобами гігієни тощо. Значну допомогу дитячим установам надавали шефи при проведенні посівних, ремонтних робіт та при збиранні врожаю. Шефство також можна було взяти над одним конкретним вихованцем. Такий формат передбачав те, що колектив брав відповідальність за одного з виконавців дитячого будинку або притулку, але не забирав дитину із закладу фізично. Шефи в основному забезпечували вихованців книгами, одягом, ліками та іншими необхідними для виживання речами<sup>1</sup>.

Ще однією формою піклування громадськості про дітей-сиріт була організація позабюджетних продовольчих і грошових фондів. На їх рахунки надходили значні суми під час проведення недільників, декадників та місячників допомоги. У такий спосіб комсомольські організації систематично організовували збір продуктів харчування, коштів та одягу для дітей-сиріт. До збору коштів широко залучалися робітники промисловості, а також працівники освіти. Була поширена практика, коли робітники та службовці відраховували одноденний заробіток до фондів допомоги дітям, виходили на роботу у вихідні, для того щоб виготовити різноманітне обладнання для дитячих будинків, притулків тощо<sup>2</sup>.

Великий вплив у роки війни мали також об'єднання піонерів та комсомольців. Виходячи із конкретних безпекових обставин на місцях в локальному плані вони намагались організувати освітні та розважальні заходи для мешканців притулків, виховних закладів та дитячих будинків; коло їхньої діяльності в цьому векторі було дуже широкими. Особи «ідеальних соціалістичних дітей-піонерів», що були авторитетами та прикладами до

---

<sup>1</sup> Пилипенко Л.В. Зігріті всенародною любов'ю. Радянська школа. 1988. № 6. С. 85-86.

<sup>2</sup> Гриценко Т.Т. Всенародне піклування про дітей в роки Великої Вітчизняної війни. Радянська школа. 1972. № 5. С. 38-40;

наслідування мали деякий позитивний вплив на світогляд обездолених сиріт та безхатьок, вони наставляли останніх на шлях навчання та правомірного життя.

Отже, аналізуючи наявні дані щодо зусиль громадськості у боротьбі з безпритульністю та бездоглядністю, можна виокремити ключові напрямки її діяльності. Серед них варто відзначити активну співпрацю з дитячими виховними закладами та окремими вихованцями, систематичне організування та поповнення фондів допомоги дітям-сиротам, усіяку підтримку ініціатив щодо створення нових дитячих установ та ремонту існуючих, а також активну діяльність материнських та опікунських рад, які виступають контрольними органами громадськості щодо умов проживання підопічних. Крім того, важливими є ініціативи комітетів Червоного Хреста, комсомольських та піонерських організацій, які активно залучаються до вирішення проблеми бездоглядності та підтримки дітей в складних життєвих ситуаціях.

## **РОЗДІЛ 2. СТАНОВИЩЕ БЕЗПРИТУЛЬНИХ ДІТЕЙ ТА ДІТЕЙ СИРИТ В УМОВАХ ОКУПАЦІЇ**

### **2.1. Українські діти та підлітки в умовах Другої світової війни 1941-1945 рр.: загальна характеристика**

Роки Другої світової війни — безумовно тяжка трагедія, що відобразилася на житті не одного покоління. Зазнали страждань не лише численні військові, а й просте мирне населення. Серед них були, звичайно, і діти, для цього прошарку населення війна стала найтрагічнішим етапом життя.

Ще до початку подій Другої світової війни почали відбуватися перші зміни в житті дітей Радянського Союзу, у складі якого знаходилися українські землі. Тоді у примусовому порядку активно почали впроваджуватися різні реформи системи підготовки робітничих кадрів. У рамках цих реформ до праці і військової підготовки залучали і неповнолітніх. Деяких відправляли на кілька років на підприємства, де проходила праця, навчання і військова підготовка, а деякі діти залишалися у школах, де також були залучені до оборонно-фізкультурних робіт. Подібні заходи не тільки порушували права дітей, а й мілітаризували населення і готували до життя у екстремальних та непередбачуваних умовах.<sup>1</sup>

З малого віку здобуваючи подібні навички діти не лише позбавлялися повноцінного дитинства, а «швидше дорослішали», в першу чергу психологічно. Малечу позбавляли звичних умов життя, простих дитячих веселощів, натомість прививали патріотизм і оборонні навички. Так, наприклад, згідно постанови РНК СРСР від 2 липня 1941 року починаючи з 8-річного віку на спеціальних заняттях вихідного дня дітлахи повинні були вивчати методику користування засобами протиповітряної оборони. Прикладів таких занять вихідного дня було чимало — окрім аспектів

---

<sup>1</sup> Війна очима дітей: Зб.архів.документів. Держархів Харків. ФОП Тарасенко, 2013. 220 с.

користування ЗПО вивчалися також методики протихімічної оборони, ази поводження зі зброєю, санітарна оборона тощо.<sup>1</sup>

Окрім здобуття передвійськової підготовки напередодні війни діти також отримували знання з основ аграрного ремесла.<sup>2</sup> Наряду із цими уроками школярів залучали до роботи на колгоспах, вони активно допомагали збирати урожай. Серед інших громадських робіт дітей залучали також до будівництва оборонних споруд в околицях міст і регіонів.<sup>3</sup>

Якщо розглядати соціальний аспект залучення молодого покоління у вирій воєнних подій у 1943-1945 роках, можна простежити ще масштабніші заходи. В той час дітлахів навіть молодшого шкільного віку залучали до збору металобрухту, гільз, лікарських рослин на потреби армії. Більш старші діти і підлітки натомість допомагали у будівництві військово-оборонних об'єктів і підприємств. А ті, хто мав знання з медицини, допомагав пораненим фронтовикам та інвалідам війни. Споруджувалися домашні шпиталі, організовувалися цілодобові чергування у пунктах зупинки ешелонів з пораненими, діти також брали участь у роботі сандружин, допомагали медичним працівникам і залучалися до донорського руху.<sup>4</sup>

Особливо трагічним було життя тих дітей, що разом із своїми сім'ями або самі евакуювалися на Схід. Їм довелося подолати небезпечний шлях залізницею, часто доводилося переміщатися у колонах біженців, під постійними обстрілами й бомбардуваннями. Такі діти страждали від голоду й холоду, набували чисельних хвороб (у тому числі й психічних — від довгої розлуки з близькими, перебування на далеких від рідного дому територіях, життя у повній невідомості того, що буде завтра).

---

<sup>1</sup> Григорович Д.Ф., Архипенко П.І. Радянська Україна у роки Великої Вітчизняної війни: Документи і матеріали. У 3-х т., Т. 1. Москва, Наукова думка, 1985, с. 24, 241.

<sup>2</sup> Мельник П.І. Участь молоді у відбудові сільського господарства. Ужгород, 1975. № 5. С. 95-102.

<sup>3</sup> ДАДО, ф. 326, оп. 1, спр. 1892, арк. 81, Комсомolecь Донбасса. – 1990. – 4 мая, Державний архів Луганської області (далі – ДАЛО), ф. 1790, оп. 1, спр. 16, арк. 8.

<sup>4</sup> Малін В.Н., Коробков А.В. Вогняні роки. Молодь у роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941-1945 рр.: Збірка документів. Москва, Наука, 1965. С. 246.

Великі випробування випали на долю неповнолітніх громадян у період нацистської окупації України. Маніакальні плани лідерів нацизму, які передбачали підлив генофонду України та перетворення уцілілого від розправ населення на рабів своїм вістрям були спрямовані й проти наймолодшої частини українського соціуму. Гранична жорстокість окупаційного режиму та його антигуманна сутність особливо рельєфно виявилася у масовому знищенні дітей і підлітків підневільних територій України. Це страшне явище характеризувалось багатомірністю і різноманітними виявами. Нацисти вдавалися до різних способів знищення юних українців, ці жорстокі акції часом носили спеціальний та цілеспрямований характер. Неповнолітні громадяни, які проживали в зоні дій осередків і формувань антинацистського руху Опору, ставали жертвами облав, всіляких каральних акцій нацистів зі знищення населених пунктів, розправ з партизанськими сім'ями. Окупанти вдавалися навіть до поголовного знищення вихованців деяких дитячих установ.<sup>1</sup>

Дитячий романтизм та максималізм, відсутність життєвого та бойового досвіду, жорстокість і черствість керівництва осередків та формувань Опору, які своїми наказами часто наражали юних громадян на смертельну небезпеку, ставали причинами масової загибелі та поранень неповнолітніх учасників руху Опору. З іншого боку, суворі умови боротьби з окупантами сприяли соціальній акселерації дітей та підлітків воєнної пори, їхньому громадянському змужнінню і продемонстрували кращі патріотичні якості тогочасного підростаючого покоління.<sup>2</sup>

Діти Другої світової війни досить часто ставали об'єктом сексуальних насильств з боку вояків окупаційних військ, переживали смертельний голод і хвороби. У додатку А, Б, В висвітлені спогади дітей стосовно переживання

---

<sup>1</sup> Грінченко Г. Усна історія примусу до праці: метод, контексти, тексти. Харків, НТМТ, 2012. 304 с.

<sup>2</sup> Коваль М. В. Україна в Другій світовій війні і Великій вітчизняній війні (1939–45 рр.). Київ, Альтернативи, 1999. 366 с.

голоду. У додатках Г, Д приведено статистику дитячих захворювань. Як показують приведені там статистичні дані з архівів, можна говорити про високий рівень захворюваності українських дітей у воєнні часи. Жахливі побутові умови життя за окупації, відсутність елементарних профілактично-медичних заходів обернулися спалахами тяжких захворювань та підвищенням рівня смертності у неповнолітньому середовищі.

Доволі поширеним явищем під час окупації німецькими військами територій України була також трудова експлуатація дітей. Її підґрунтям була загальна трудова повинність, а сама реалізація супроводжувалася фізичним насильством та частковою або повною відсутністю нагороди. Залучали до примусових робіт дітей починаючи із молодшого шкільного віку, вона мала кілька варіацій для різного віку і фізичних можливостей дітей.<sup>1</sup>

Рівень визискування праці неповнолітніх українців був досить високим. Найчастіше дітей примушували працювати у галузі сільського господарства та благоустрою населених пунктів. У деяких випадках школярів та підлітків могли залучати навіть до специфічних, небезпечних або непосильних для них фізично робіт. Звичайно, що наслідками такої праці були чисельні проблеми зі здоров'ям і пригнічення морально-психічного стану.

Так як і багатьох дорослих, українських дітей також депортували до Німеччини, у той час полонені цивільні Радянського Союзу незалежно від віку і статі дуже цінувалися як майже безкоштовна робоча сила. Масове вивезення юних українців до Німеччини розпочалося у 1942 р. і досягло своїх пікових величин у 1943 р., набравши на завершальному етапі гітлерівської окупації характеру суцільних депортацій.<sup>2</sup>

Якщо розглядати освіту за часів німецької окупації, то можна говорити про те, що освітньо-виховна пропагандистська політика нацистів на

---

<sup>1</sup> Нагайко Т. Життя селян на окупованій території України в роки Другої світової війни (за матеріалами центральних областей). Збірка «Нацистський окупаційний режим». Переяслав-Хмельницький, 2007. С. 148-165

<sup>2</sup> Косик В. Україна під час Другої світової війни 1938-1945. Львів, 1993. 729 с.

окупованих територіях, що спрямовувалася на деінтелектуалізацію та психологічне пригнічення юних українців, мала забезпечувати духовне нищення і моральне приниження українського люду. Система так званих «народних шкіл» давала школярам лише елементарні поверхові знання, а професійна освіта була націлена переважно на підготовку ремісників та малокваліфікованих спеціалістів (*Додаток Ж*).

Велику трагедію переживали діти, позбавлені батьківської опіки. За відсутності достатньої кількості дитбудинків, вкрай незадовільні умови утримання в них вихованців та через фактичну відмову окупаційної влади фінансувати ці заклади, діти-сироти, по суті, були приречені на безпритульність, а часто — й на голодну смерть.<sup>1</sup>

Таким чином, документи свідчать про те, що в умовах Другої світової війни наймолодші члени соціуму перебували у несприятливих умовах, зазнавали фізичних і психологічних навантажень, переживали значні нестатки. Це стало причиною швидкого дорослішання дітей, усвідомлення ними відповідальності за майбутнє Батьківщини. Незважаючи на вік, неповнолітні широко залучалися до виконання важких фізичних робіт, донорського руху, збору коштів на воєнні потреби тощо.

## **2.2. Відображення воєнного дитинства у джерелах різного походження**

Наразі різного роду мемуарні історичні джерела набули досить важливого значення при дослідженнях. Сучасні вчені-історики виділили так звані «его-документи» в окремий підряд історичних джерел. Бо саме у них міститься інформація, відсутня у інших, більш офіційних документах, часто унікальна і оригінальна.<sup>2</sup> Можна говорити про те, що за своїм характером

---

<sup>1</sup> Мальцева О.І. Соціальне виховання в Україні у часи Другої світової війни та повоєнні роки. Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки, Луганськ, 2012, 19 (3). С. 178-186.

<sup>2</sup> Любовець Н.І. Вивчення мемуарів як історичного та біографічного джерела: до історіографії проблеми. Українська біографістика. Київ, 2010. № 7. С. 66–104.

мемуари дуже споріднені із художньою та епістолярною літературою, вони також доволі яскраво передають дух і колорит часу описаних спогадів, його героїку, настроїв, особливості характерів і поведінки людей тощо. У мемуарах реалізується історична самосвідомість особистості, що зумовлює їхню специфіку: ретроспективний характер відтворення дійсності, високий рівень суб'єктивності, виразне емоційне забарвлення.

Через збільшення інтересу вчених до мемуарних джерел, сучасники досліджуваних історичних подій отримали право, так би мовити, власного голосу, право відображення історичної реальності крізь призму своїх поглядів, свого бачення тощо. Це дозволяє переглянути, доповнити чи навіть подивитися заново на традиційні історичні сюжети.<sup>1</sup>

При вивченні подій (а особливо побуту і аспектів життя різних категорій населення, як от дітей і дитинства в цілому) Другої світової війни «его-документи» набувають вкрай важливого значення адже багато десятиліть людська історія була виключена з офіційного дискурсу про жахливі воєнні події. Спогади очевидців драматичних подій років війни дозволяють, по-перше, заповнити «білі плями» в історії, що утворилися за тоталітарної доби в історичній науці, а, по-друге, різні види особових матеріалів уможливають актуалізацію індивідуального і колективного досвіду різних людей, їхні стереотипні і неординарні вчинки, стратегії виживання і самопрезентації.

Наразі існує доволі широке коло викладених та збережених спогадів українських дітей Другої світової війни. Вони представлені у відповідних збірках, також зберігаються в державних і приватних архівах. Ці его-документи охоплюють і дитячі письмові роботи у школах (Додаток Є), і листи до батьків, рідних, друзів, і записи у щоденниках, різноманітні інтерв'ю (Додаток Г, Д, Е) тощо. Нерідко збірки дитячих воєнних мемуарів видавалися

---

<sup>1</sup> Грідіна Д.О., Темірова Н.Р. Мемуарна література в дослідженні Другої світової війни на території України. Вісник студентського наукового товариства ДонНУ ім. В. Стуса. Т.1, № 10. Історія, філософія, право. Донецьк, 2018, с. 28-31.

і публікувалися до визначних дат. Наприклад, збірка спогадів Валентини Анякіної «Діти війни — свідки війни»<sup>1</sup>, робота В. Крамар «Спогади дітей війни Печенізького краю»<sup>2</sup> тощо.

Проаналізувавши ці збірки та спогади можна говорити про те, що воєнні події залишили невиліковні душевні рани у серцях малечі того часу. У своїх мемуарах діти зверталися здебільшого до таких тем, як: опис своїх переживань від втрати батьків, близьких і друзів; спогади про голодні роки і виживання на поприщі війни; еміграція у статусі біженця або полон і примусова тяжка робота у Німеччині; опис травмуючих відчуттів після різного роду насильства; вияв неповаги і засудження антигуманної поведінки окупантів; вираження глибокої довіри, поваги і переживань за долю військових-союзників; описи героїчних вчинків самих авторів мемуарів, їх друзів, родичів, близьких чи знайомих; участь у партизанських і донорських рухах, русі Опору, допомогу на фронті, санітарам і будівельникам тощо.

Отже, у висновку можна сказати, що мемуари, спогади і інші еґо-документи при вивченні становища дітей і перебігу дитинства у роки Другої світової війни є унікальними історичними джерелами, у яких суб'єктивність викладеної інформації стає не недоліком, а характерною рисою. Ці документи можна вважати якогось плану сповіддю, виправдання чи звинувачення щодо своїх сучасників, суспільства, роздуми їхніх авторів. Вони містять ту інформацію, що приховувалася деякий час і приховується досі, тому саме дослідження мемуарних документів може розширити і поглибити знання про трагічні події Другої світової війни.

Проблема висвітлення дитинства у тяжкі часи Другої світової війни є однією із найболючіших тем суспільної пам'яті.<sup>3</sup> Література, образотворче

---

<sup>1</sup> Анякіна В. Книга пройшла крізь моє серце [Електронний ресурс]: <http://ptvl.sm.gov.ua/index.php/uk/8-novini/4931-valentina-anyakina-kniga-projshla-kriz-moe-sertse>

<sup>2</sup> Крамар В.В. Спогади дітей війни Печенізького краю. Харків, ХНАДУ, 2012. 98 с.

<sup>3</sup> Абрамович С. Культурологія: Навчальний посібник. КНТЕУ, ЧТЕІ. Київ, Кондор, 2005. 347 с.

мистецтво, музика і фотографія, як і будь-які інші види мистецтва є своєрідним віддзеркаленням суспільних переживань, тож увагу чисельних митців не оминула тематика життя дітей у воєнні часи. Аналіз мистецьких творів дає можливість простежити заглиблення письменників, художників і фотографів у наслідки впливу воєнних подій на дитячу свідомість, осмислити психологію переживань дітей даючи відсіч нівелюванню морально-етичних цінностей.<sup>1</sup>

У літературі для дітей та юнацтва з'являються твори, у яких автори намагаються доступною дитині мовою висвітлити ситуацію, проінтерпретувати її через призму дитячого світобачення, передати емоції героя-ровесника. В образотворчому мистецтві за допомогою неявних художніх прийомів можна простежити ті настрої, що показували тяжке життя дітей війни, і які довгий час могли бути цензуровані. Музика ж через засоби музичної гармонії, відповідного темпу, ритму, слів і аранжування передає емоційні настрої молодого покоління перед чи після відповідних подій (тут можна згадати різноманітні марші, гімни партизанських загонів, дитячі кричалки тощо). Фотографія ж, на відміну від вищеперелічених видів мистецтва, більш об'єктивно і детально передає воєнну реальність.

Якщо говорити про літературу, то можна виявити, що мистецьке розгортання тематики «дитина і дитинство на тлі подій війни» представлене в основному на ґрунті вже сформованої загальноприйнятої української літературної традиції.<sup>2</sup>

Філософський, психологічний, соціальний, історичний, етичний та інші аспекти художньої інтерпретації мілітарної теми в українській літературі ХХ століття знаходимо прозових творах Віктора Близнеця («Ойойкове гніздо», «Паруси над степом», «Землянка», «Мовчун»), Миколи Вінграновського

---

<sup>1</sup> Культурне будівництво в Українській РСР (червень 1941 – 1950): Збірник докум. і матер. Київ, 1989. 574 с

<sup>2</sup> Качак Т. Б. Українська література для дітей. Київ, Академія, 2016. 352 с.

(«Первінка»), Всеволода Нестайка («Це було в Києві»), Григора Тютюнника («Климко», «Вогник далеко в степу»), Галини Пагутяк («Діти») та інших.<sup>1</sup> У цих творах осмислено події та досвід Другої світової війни, але не у світлі радянської ідеології, як у творчості Олесья Донченка чи Олександра Копиленка, а через призму дитячої душі.<sup>2</sup>

Отже, літературно-мистецьке тлумачення тематики життя і побуту дітей на тлі жахливих подій Другої світової війни митцями більш ранньої доби полягає у висвітленні образу дитини та її соціальне становище у воєнних умовах, оспівують прояв героїзму і силу духу маленьких українців. Сучасні ж письменники звертають більше своєї уваги на психологію і риси характеру дитини війни, а самі воєнні події висвітлювали як глобальну трагедію, що зруйнувала щасливе дитинство цілого покоління, і назавжди залишила болючий відгук у людських долях.<sup>3</sup>

Якщо говорити про живопис та інші види образотворчого мистецтва, то можна прослідкувати такі ж тенденції, що і в мілітарній літературі: за допомогою різноманітних художніх засобів і прийомів митці зображували дітей і дитинство під час Другої світової війни як жахливі спроби вижити, захистити своїх батьків, друзів і близьких людей, висвітлювали дитячий героїзм, силу волі та водночас і непереборні страждання (*Додаток II*).

Музичне мистецтво доби Другої світової війни певним чином знайшло відображення і в серцях дітей-сучасників тих подій. Дуже часто дітлахи співали «дорослі» героїчні марші і пісні, щоб знизити рівень свого хвилювання і пережити травмуючі події. У чисельних творах вже дорослих композиторів

---

<sup>1</sup> Качак Т. Б., Баран У. С. Діти і війна: художня інтерпретація теми в українській літературі для дітей і юнацтва. Вісник Центру дослідження літератури для дітей та юнацтва: Література. Діти. Час. Вип. VI. Старобільськ, 2016. С. 68-76.

<sup>2</sup> Качак Т. Б., Баран У. С. Діти і війна: художня інтерпретація теми в українській літературі для дітей і юнацтва. Вісник Центру дослідження літератури для дітей та юнацтва: Література. Діти. Час. Вип. VI. Старобільськ, 2016. С. 68-76.

<sup>3</sup> Літературознавча енциклопедія: У 2-х томах. Т. 1. Автор-уклад. Ю. І. Ковалів. Київ, Академія, 2007. 608 с.

1940-х рр. у той чи іншій мірі висвітлюються аспекти важкого воєнного дитинства.

Отже, у висновку можна сказати, що на відміну від офіційних документальних джерел, що висвітлюють зазвичай лише сухі факти і хронологію, мистецтво Другої світової війни увібрало в себе чисельні страждання простого люду й транслювала це через призму музики, живопису, фотографії і літератури. Не обійшла уваги митців і проблематика дитинства на тлі війни. Кожен у свій спосіб, але художники, композитори, фотографи і письменники відтворювали не лише відомі всім факти з побуту й життя дітей війни, а й заглиблювалися у їх психологію, розкривали аспекти переживання травм війни і реабілітацію після них, оповідали про героїчні вчинки молодого покоління, про їх побут і набуті під час війни звички. Тож для всебічного дослідження проблеми дитинства у часи війни слід приділяти увагу вивченню й візуальних і аудіо-історичних джерел.

Не менш важливим є вивчення також так званих «его-документів». Мемуари, спогади і інші подібні джерела при вивченні становища дітей і перебігу дитинства у роки Другої світової війни є унікальними історичними джерелами, у яких суб'єктивність викладеної інформації стає не недоліком, а характерною рисою. Ці документи можна вважати якогось плану сповіддю, виправдання чи звинувачення щодо своїх сучасників, суспільства, роздуми їхніх авторів. Вони містять ту інформацію, що приховувалася деякий час і приховується досі, тому саме дослідження мемуарних документів може розширити і поглибити знання про трагічні події Другої світової війни.

## **РОЗДІЛ 3. ДІЯЛЬНІСТЬ РАДЯНСЬКИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ ЩОДО ПОДОЛАННЯ БЕЗПРИТУЛЬНОСТІ ТА СТВОРЕННЯ СИСТЕМИ ОПІКИ**

### **3.1. Дії органів влади щодо контролю за неповнолітніми**

Беручи до уваги успіхи передвоєнних років, управління країни активно розпочало впроваджувати ті ж методи боротьби з дитячою безпритульністю як у часи війни, так і у післявоєнний період. Вирішенням питань щодо долі дітей, позбавлених батьківського піклування, займалися місцеві органи влади, а також кілька відомств, включаючи Міністерство освіти, яке було відповідальним за дитячі будинки, Міністерство охорони здоров'я (яке керувало будинками дитини та дитячими будинками для інвалідів), Міністерство трудових резервів (де розташовувалися ремісничі училища та школи фабрично-заводського навчання), а також Міністерство внутрішніх справ (відповідальне за дитячі кімнати, приймальники-розподільники та колонії).

Найбільш наочно показує кількість осиротілих дітей мережа дитячих будинків, яка почала відбудовуватися в країні одразу ж після звільнення районів від окупації та по закінченні Великої Вітчизняної війни. Новоутворена мережа дитбудинків є особливо контрастною в порівнянні з довоєнною<sup>1</sup>.

Виявленням та передачею сиріт та обездолених неповнолітніх займалась здебільшого радянська міліція. Міліціонери та патрульні по можливості проводили обходи та чергування вулиць у містах та селах, слідкували у місцях, де потенційно проводили свій час діти без дому і батьків — на вокзалах, ринках, нелюдних вулицях, у підвалах та горищах зруйнованих або жилих будинків тощо<sup>2</sup>. Часто у виявленні бездоглядних дітей та підлітків допомагали

---

<sup>1</sup> Касьянова Н.М. Боротьба з безпритульністю та бездоглядністю в Донбасі (1943-1953).- Донецьк 2011. 221 с. С. 85.

<sup>2</sup> Безлюдна І. Повсякденні реалії дитячих будинків Київщини у повоєнний період. Український історичний журнал. 2007. № 1. С. 149-168.

небайдужі громадяни, далекі родичі обездолених та члени Комсомолу. Окрім допомоги невинним, міліція також проводила пошуки та затримання тих дітей та підлітків, що скоювали кримінальні правопорушення або тікали із вже наявних спеціалізованих закладів.

Після виявлення та затримання підозрілих неповнолітніх міліціонери направляли їх до спеціалізованих дитячих кімнат міліції. Наявність таких кімнат пояснювалася неприпустимістю утримання дітей у загальних ізоляторах через цілком об'єктивні причини — контакт, навіть якщо він нетривалий, із злочинцями міг погано вплинути на формування світогляду дитини. Згідно з однієї з постанов НКВС дитячі кімнати мали відповідати деяким умовам — вони повинні були бути добре освітленими, теплими, також там мали бути мінімальні меблі (стіл, стілець, умивальник тощо). Але у реальності далеко не завжди дитячі кімнати відповідали цим умовам. Дуже часто ремонтний стан у них був занедбаним, діти містились по кілька осіб в одному приміщенні, вони спали на підлозі та мали незадовільне харчування. Також виховна робота з виявленими дітьми часто не проводилась, і дітей через деякий час відпускали назад на вулиці на призволяще<sup>1</sup>.

Архівні дані свідчать про те, що у роки Другої світової війни та у повоєнні часи на українських територіях було засновано близька тридцяти дитячих кімнат у міліцейських постах на Вінницькій, Одеській, Північно-Донецькій, Південно-Західній, Львівській тощо залізницях.

За інструкціями влади процедура роботи з ідентифікації та подальших дій стосовно затриманих неповнолітніх проводилась в такі етапи: спочатку неповнолітніх розпитували про особисті дані та становище батьків. Далі, якщо дитина або підліток були без місця проживання або його батьки мешкали в іншому місці, то надалі його відправляли до приймальників-розподільників. Якщо місце проживання батьків було відоме, то затриманого повертали їм,

---

<sup>1</sup> Добров П.В., Грідіна І.М., Касьянова Н.М. Боротьба з дитячою безпритульністю та бездоглядністю в перші післявоєнні роки (на прикладі Донбасу): Монографія. – Донецьк, 2011. с. 118.

проводили бесіду та, в залежності від факту та ступеня вчиненого дитиною правопорушення, притягували до кримінальної або адміністративної відповідальності. Якщо правопорушення скоювала дитина до 14ти років та вона мала родичів — штраф або покарання призначали батькам. Після ж 14ти років таких дітей-правопорушників (у випадку, якщо дитиною дійсно був скоєний злочин, а не їх просто знайшли на вулиці без батьків) відправляли на виправні роботи на промислові підприємства або у сільське господарство<sup>1</sup>.

Приймальник-розподільник визначався, як заклад закритого типу для короткотривалого перебування (не довше одного місяця) та прийому безпритульних та вилучених з вулиць дітей до 16 років, яких звідти в подальшому розподіляли по дитячих закладах відповідного типу<sup>2</sup>. У приймальниках-розподільниках в основному проводили медичний огляд та першу медичну допомогу безпритульних та сиріт, потім проводили співбесіду, де намагались дізнатись про минуле життя, обставини, що обумовили тяжке життєве становище дитини; її вподобання та інтереси тощо. піст розмови вихователі та працівники мали первинно ознайомити підопічних з базовими культурно-побутовими навичками, та з'ясувати стан батьків або родичів (де проживають, чи живі вони, чи мають вони умови для життя дитини тощо). Після цього дітей реєстрували та або відправляли до родичів, або розподіляли до дитячих будинків чи інших спецзакладів.

Після досягнення 16 років сиріт та безпритульних дітей і підлітків (і тих, що були вихованцями дитячих будинків чи спеціальних закладів, і тих, кого міліціонери просто знайшли на вулиці) влаштовували на підробіток (як зазначалось вище — або у галузь сільського господарства або на підприємства) або в ремісничі училища для здобуття технічної освіти і подальшого працевлаштування. Архівні дані свідчать про те, що за рішенням

---

<sup>1</sup> Суддя І. Подолання дитячої безпритульності й безоглядності в УРСР на завершальному етапі Другої світової війни. НПВ «Історія». № 2 (102), березень-квітень 2010 р. С. 93-97.

<sup>2</sup> Лисиця Л.Г. Функціонування спеціальних дитячих установ УРСР у 1943-1950 рр. Монографія. пер. сл. О.Є. Лисенко. Черкаси, вид. Чабаненко Ю.А., 2021. 252 с. С. 54.

Ради Міністрів УРСР аж 14 ремісничих училищ республіки мали приймати лише випускників дитячих будинків<sup>1</sup>.

Вчорашнім підліткам треба було пройти короткострокове навчання, а потім тяжка, а іноді й небезпечна праця, яка потребувала максимальної точності й фізичного напруження. На заводах працювали навіть ті діти, які не дотягувалися до станка. Робота на заводах практично виключала можливість отримання освіти, але ще гірше те, що вона підривала здоров'я дітей. Багато дорослих, шкодуючи дітей, намагались виділити їм хвилини відпочинку, виготовляли іграшки із підручних матеріалів, приносили цукерки, вкладали передрімати. Діти та підлітки в документах маскувались словом «молодь», а роботу на промислових підприємствах, до яких прикріплювались училища, офіційно вважалась «навчанням». Ті, хто залишав таке «навчання», притягувались до кримінальної відповідальності. Ще одним способом покарання були догани та обговорення поведінки на товариських судах<sup>2</sup>.

Базовою у справі покарання неповнолітніх правопорушників була постанова ЦВК та РНК СРСР від 7 квітня 1935 р. «Про заходи боротьби із злочинністю серед неповнолітніх», яка фіксувала настання карної відповідальності неповнолітніх з 12-річного віку. Діти, які були викриті в скоєнні вбивства, спроби вбивства, нанесення тілесних ушкоджень, насилля, крадіжок, притягувались до карного суду із застосуванням всіх заходів покарання.<sup>3</sup> Отже, державна система покарання неповнолітніх правопорушників, що склалася в Радянському Союзі до початку війни, була зорієнтована не на попередження правопорушень, а переважно на боротьбу із злочинцями. У 1941 р. наказ Президії Верховної Ради СРСР від 31 травня «Про карну відповідальність неповнолітніх» знизив вік карної відповідальності за

---

<sup>1</sup> Спр. 1654. Справки, информации об итогах обучения и воспитания детей за первое полугодие 1944-1945 гг. 19.04.1945, 214 арк. Арк. 85.

<sup>2</sup> Голиш Г.М. Становище неповнолітніх громадян України в період німецько-радянської війни (1941-1945 рр.) : монографія. Черкаси 2007. С. 323. С. 85.

<sup>3</sup> Уголовное законодательство СССР и Союзных республик. Сборник (Основные законодательные акты). Под ред. Д.С. Карева. – Москва, Государственное издательство юридической литературы, 1957. 531 с. С. 250.

злочини непередбачені вищезазначеною постановою від 7 квітня 1935 р. до 14 років. У цих законах віковий критерій карної відповідальності визначався свавільно, а значить, сама відповідальність, її межі та об'єми були недостатньо науково обґрунтовані.

У в одному з пунктів постанови визначалися типи дитячих закладів, серед яких виокремлювалися ізолятори, трудові колонії та приймальники-розподільники, що підпорядковувалися Наркомату внутрішніх справ СРСР. Тобто можна сказати, що вищеописані заклади мали на меті не лише дати прихисток безвинним сиротам, а й перевиховати та виправити неповнолітніх обездолених правопорушників<sup>1</sup>.

Реєстри зниклих неповнолітніх також були вагомим чинником при ідентифікації осіб, що потрапляли до спеціальних закладів. Часто було так, що батьки дитини по різних причинах були розділені, і дитина вважала їх померлими, потім потрапляла у спецзаклад як сирота або безпритульна. Але завдяки реєстру зниклих з'ясовувалось, що батьки живі і навіть самі довгий час розшукують зниклу дитину. Таких дітей повертали до батьків та знімали мітку «сирота» або «безхатченко» у реєстрах.

Покрім цього, значне значення у системі реабілітації та покарання молодих правопорушників, які були позбавлені родинного опіку, мали трудові колонії. Однак варто відзначити суттєвий недолік цієї системи: вона призначалася лише для осіб молодше 16 років, які перебували там до досягнення повноліття. Молоді віком від 16 до 18 років, які були засуджені до позбавлення волі, направлялися до загальних установ відбування покарань. Ця практика тривала до 1948 року. Термін перебування молодих у колоніях часто не визначався строком, встановленим судовим рішенням чи постановою адміністративних органів. Замість цього вважалося, що молодь має пробувати в колонії до моменту, коли вона буде готова до самостійного трудового життя

---

<sup>1</sup> Березовська Н. Л. Виникнення та розвиток покарань, пов'язаних з виправно-трудовим впливом, що застосовувалися до неповнолітніх з ХХ століття. Актуальні проблеми держави та права. 2011. Вип. 59. С. 122-132.

та переконається, що вона не повернеться до шляху правопорушень. До таких колоній направлялися діти та підлітки у віці від 11 до 16 років у таких випадках: а) вони були без постійного місця проживання, без батьків або протягом тривалого часу проживали самостійно; б) їх затримували за незначні крадіжки, хуліганство та інші малозначні правопорушення, але порушення кримінальної справи проти них вважалося непрактичним; в) перебуваючи в дитячих закладах, вони систематично порушували внутрішні правила та підривали навчальний та виховний процес<sup>1</sup>.

Перевиховання дітей не обмежувалося лише навчанням і трудовим вихованням. Велика увага приділялася самій особистості вихованця та вивченню причин його правопорушень. Це означало проведення індивідуальної виховної роботи, в ході якої враховувалися різноманітні фактори, як: фізичний стан та здоров'я, психічні особливості, ставлення до праці та наявність спеціальних трудових навичок, умови життя і виховання в сім'ї, відношення до навчання, захоплення та схильності, навички роботи в колективі та загальні життєві навички, світосприйняття, погляди, інтереси, ставлення до людей та законів, причини правопорушень, обставини, мотиви та характер злочинів<sup>2</sup>.

Отже, на підсумок можна зазначити, що вирішенням питань влаштування і виховання дітей, які залишилися без батьків, займалися місцеві ради та кілька відомств. До них входили Міністерство освіти, відповідальне за дитячі будинки, Міністерство охорони здоров'я, де розташовувалися будинки дитини та дитячі будинки для інвалідів лікарняного типу, Міністерство трудових резервів, яке керувало ремісничими училищами та школами фабрично-заводського навчання, і Міністерство внутрішніх справ, що мало у своєму складі дитячі кімнати, приймальники-розподільники та колонії. Значну роль у пошуку, ідентифікації та подальших заходах з безпритульними та

---

<sup>1</sup> Бушмаков А. В ремеслухе живи да тужи. Ретроспектива. 2010. № 2, с. 84-85.

<sup>2</sup> Спр. 1392. Докладные записки, информации о мероприятиях по борьбе с детской беспризорностью в Украинской ССР. 1945, 32 арк. Арк. 6.

сиротами відігравала радянська міліція та дитячі кімнати, які були частиною цієї міліції. Основними закладами, куди потрапляли неповнолітні сироти та безпритульні, були приймальники-розподільники, дитячі будинки, притулки для сиріт та дітей померлих військовослужбовців, а також трудові колонії та інші.

### **3.2. Умови життя в спеціалізованих закладах**

У роки війни контингент безпритульних переважно складався з дітей, батьки яких загинули під час окупації, були розстріляні або вивезені до Німеччини. Малолітні, які були направлені до рідних чи для влаштування в дитячі будинки, часто в пошуках «романтики» чи тимчасового пристосування до життя на вулиці обирали бродяжництво основним способом виживання.

Найбільш поширеними й масовими спеціальними установами для дітей, позбавлених батьківського піклування, були дитбудинки Наркомату Міністерства освіти та будинки дитини Наркомату охорони здоров'я. У їхньому функціонуванні відобразилися найбільш типові риси й ознаки, притаманні всьому спектру спецустанов для дітей, які потребували державного утримання<sup>1</sup>.

Досить розгалужена мережа дитячих установ існувала й у передвоєнні часи. Проте в результаті окупації та руйнації під час проведення бойових дій обома воюючими сторонами більшість приміщень дитбудинків були повністю зруйновані або стали непридатними для використання за призначенням, а їхнє майно знищено. Для дітей полеглих військовослужбовців та партизанів на виконання постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 21 серпня 1943 р. створювалися спеціальні дитячі будинки Наркомату освіти, які відзначалися

---

<sup>1</sup> Гриценко Т.Т. Піклування партії та уряду про дітей. Український історичний журнал. 1973. № 3. С. 58-62.

кращим, порівняно із звичайним, фінансуванням та матеріальним забезпеченням<sup>1</sup>.

Щодо самого стану комфортності умов перебування неповнолітніх у спеціалізованих закладах можна говорити про те, що майже всі вони не відповідали навіть мінімальним зазначеним вищою владою вказівкам та стандартам. Хід війни забрала не тільки багато життів а й принесла багато руйнувань інфраструктури. Через бомбардування, обстріли, окупацію та розкрадання багато з дитячих будинків та спеціалізованих закладів було зруйновано, а їх мешканців — у кращому випадку було переведено в інші місця, у гіршому — вбито чи відправлено у заслання на чужину.

Через хронічний брак приміщень, а також велику кількість сиріт, що по собі залишила війна, значна частина дитбудинків була перенаселеними дітьми. Такий стан призводив до виникнення та розповсюдження серед вихованців дитбудинків респіраторних та грибкових захворювань. У 1945 році зафіксовані спалахи вітрянки, свинки, одиничні випадки коклюша, кіру, були виявлені окремі випадки захворювань шкіри. Проведена диспансеризація дітей дитячих будинках у вен і тубдиспансери<sup>2</sup>.

Окрім значного рівня захворюваності та антисанітарії в спеціалізованих закладах воєнного та повоєнного часів дуже серйозною була також проблема забезпечення. Вихованці багатьох дитячих будинків не були в достатньому обсязі забезпечені взуттям, одягом, твердим та м'яким інвентарем. Не дивним було перебування двох-трьох дітей в одному односпальному ліжку, та колективна їжа кількох дітей з одного посуду, або один рушник на всю групу. Найсильніше стояла проблема забезпечення сиріт та безхатніх ліками та теплим одягом, ковдрами, взуттям тощо.

---

<sup>1</sup> Вронська Т. В. В умовах війни. Життя та побут населення України (1943-1945). Київ, 1995. 83 с. С. 37.

<sup>2</sup> Лаврут О.О. Санітарно-гігієнічні умови у школах УРСР після Другої світової війни. гілля, Історичні науки. Випуск 114. С. 75-79.

Більшість дитячих будинків не мали досвідчених педагогів. Були випадки, коли вища влада направляла вихователями та керівниками до дитбудинків осіб, які не виправдали себе на роботі в школі. Так, у Чайківському дитячому будинку за два роки і 6 місяців змінилось 7 директорів. В Оленівському дошкільному дитбудинку Фастівського району і Білоцерківському дитячому будинку № 1 частина педагогічних колективів не відповідала своєму призначенню і потребувала заміни кращими працівниками<sup>1</sup>. Некомпетентність керівників та вихователів не тільки негативно впливала на погіршення емоційного стану дітей, а й провокувала їхні протиправні вчинки. Є архівні свідчення про масові бунти сиріт у дитячих будинках Вінничини, Київщині тощо.

Голодомор 1946-1947 років став одним з потрясінь для всього суспільства українських дітей. Не були винятком і обездолені сироти. Голод поширювався не тільки на простих селян, а й торкався підпорядкованих владі закладів. Голод змінив і без того не найкращий раціон харчування вихованців дитячих будинків та дитячих спеціалізованих закладів. Звичні для них страви стають рідкістю. Тепер вони їдять навіть кропиву, лободу, кульбабу, лісову редьку, ягоди. Доводилося споживати переморожену картоплю й картопляне лушпиння<sup>2</sup>.

Утім, аналізуючи матеріально-побутові умови в дитячих будинках, слід пам'ятати, що у воєнних умовах бідність були буденним явищем. Багато людей мали поганий одяг, недоїдали, мешкали без першочергових побутових умов. Тому для більшості дітей дитячі будинки з їх недоліками були рятівними, а обсяги постачання дитячих виховних установ речами першої

---

<sup>1</sup> Спр. 1549. Матеріали про стан і роботу дитячих будинків, патронатів, приймальників та про боротьбу з безпритульністю, бездоглядністю дітей в Українській РСР після звільнення територій України від німецьких окупантів. 1945 р., 490 арк. Арк. 78.

<sup>2</sup> Друга Світова війна у спогадах киян. К. 2021. С. 150

необхідності та продуктами харчування, насправді, перевищували рівень забезпеченості дітей, що виховувалися в сім'ях<sup>1</sup>.

Взагалі, стан справ у дитячих будинках залежав не лише від планового громадської допомоги та державного забезпечення, але й від людей, які в них працювали. Директори та вихователі, які сумлінно, відповідально та завзято підходили до виконання своїх обов'язків, власними силами організовували інтенсивну та продуктивну роботу підсобних господарств, налагоджували зв'язки з шефами для проведення ремонтних робіт і створювали у дитячих будинках найголовніше — сприятливу психологічну атмосферу.

Особистість керівника дитячого закладу для вихованців була важлива. Більшість свідчили, що вихователі замінили їм батьків. Хоча вихователі часто були досить строгими й підтримували дисципліну жорсткими заходами. Їм доводилось контролювати й виховувати дітей, серед яких були діти не тільки з неблагополучних сімей, а й неповнолітні, які встигнули поринути у дворову культуру, вони часто втікали та навіть могли нести загрозу: грубити вихователям, ображати персонал. Нерідким явищем у дитячих будинках були бійки. У таких випадках тільки жорсткість керівника та система покарань дозволяли вихователю зберігати внутрішній порядок у колективі. Діти повинні були жити за розкладом, у разі порушення якого відбувалося покарання.

У вихованців були свої «неписані» правила поведінки. До них могли відноситись: виконання вказівок старших за віком, заборона «стукачництва» і доносів вихователям. Подібні правила поведінки формувались серед дітей, які прожили в дитячому колективі достатньо довго. У них найчастіше був свій «лідер», який впливав на всіх<sup>2</sup>.

---

<sup>1</sup> Гальчак С.Д. Становище цивільних примусових робітників Рейху в Україні (1945-2010 рр.): історичні, побутові та правові аспекти. Дисертація на здобуття доктора історичних наук. 07.00.01. Ін-т історії України НАН України. Київ., 2010. С. 501. С. 128.

<sup>2</sup> Нані Гогохія. Виховання «юних лєнінців» в УРСР у 1929 – 1939: політика пам'яті та міфотворчість. С. 195. Електронний ресурс. [Режим доступу]: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2292-nani-gogokhiya-vikhovannya-yunikh-lenintsiv-ursr-v-1929-1939-kh-rr-politika-pam-yati-ta-mifotvorchist>

У роки війни в поведінці дітей спостерігались певні аномалії. Серед вихованців дитячих будинків зустрічались підлітки, які не готові були жити за правилами, вони прагнули до абсолютної свободи. Це були діти, які звикли за роки війни до законів вулиць та дворових компаній, що, зрештою, призводило не тільки до втеч, які можна кваліфікувати як протест прихованого характеру, але й до відкритих проявів непокори. Діти були готові будь-яким способом обстоювати свої інтереси. Агресивна поведінка була, напевно, єдиним психологічним захистом для дітей, які опинилися в непростій життєвій ситуації<sup>1</sup>.

Особливої уваги заслуговує питання виховання у дітей дитячих будинках якостей радянського громадянина, патріота, який розділяв би цінності держави. Кращого місця для формування «нової людини» годі й шукати: дитячий будинок — організація закритого типу, де можливо без перешкод сім'ї виховати нові цінності. При цьому дитина як особистість не розглядалася, а, швидше, як «гвинтик» великої державної машини.

Ідеологія трудового виховання охоплювала всю дитячу діяльність. Діти, які виховувалися в дитячих будинках, були під опікою держави, яка потребувала від них віддачі. Дитячу працю використовували в різних майстернях: столярних, слюсарно-токарних, бляшовиробних, швейних, споживчих. Уся робота проводилась вручну, обладнання не було<sup>2</sup>.

Отже, у висновку цього підрозділу можна сказати, що попри безліч труднощів у організації, фінансуванні, утриманні, забезпеченні безпеки та набору персоналу в спеціалізованих державних закладах такі установи все ж забезпечували деяке покращення умов безпритульних неповнолітніх та сиріт. Але самі по собі наслідки ходу війни (бомбардування, окупація, післявоєнний голод тощо), некомпетентність працівників, недбалість вищого керівництва та обмежене коло можливостей фінансування та утримання закладів спричинили

---

<sup>1</sup> Картавий П. В. Світ осиротілих дітей: крізь біль і міфи - до справжності. Суми, 2011. С. 71.

<sup>2</sup> Народна освіта в СРСР. Під ред. М.П. Кашина та ін. Москва, 1970. 352 с. С. 72.

багато ускладнень життя і побуту неповнолітніх утриманців. Вони часто недоїдали, мали обмежений доступ до освіти, одягу, засобів гігієни, ліків тощо, а психо-емоційний стан таких дітей був найгіршим. Часто їм давали підробіток, який був дуже складним фізично та забирав сили і здоров'я. При цьому варто зазначити, що навіть у такій надскрутній ситуації серед керівників та вчителів знаходились небайдужі милосердні люди, які власними силами навчали та опікувались вихованцями, намагаючись полегшити їх фізичне становище та психічний стан.

## ВИСНОВКИ

Проблема сирітства та безпритульності неповнолітніх завжди була однією із головних в суспільному дискурсі як в Україні так і за кордоном. Особливо серйозно постає також це соціальне питання і в історичному дослідницькому колі — яким чином регулювалося забезпечення комфортних умов, які заходи вживалися щодо запобігання правопорушень та яким був стан психічної стабільності неповнолітніх осіб вразливих категорій в різні історичні періоди та за різних історичних обставин.

Війна завжди несе за собою горе та страждання простого народу. Діти і підлітки також не є виключенням. В період Другої світової війни безліч українських дітей стали сиротами або залишились без дому — чиїсь батьки загинули на фронті або потрапили в полон, хтось втратив життя через окупаційні дії, бомбардування міст тощо.

Тема дослідження Другої світової війни є актуальною впродовж десятків років після її завершення. Особливо актуальними є дослідження аспектів соціальних процесів, побуту, народження і старіння у цей жорстокий та тяжкий історичний період. Дослідження дитинства під час Другої світової війни дає можливість зробити не лише суто історичні висновки, а й демографічні, психологічні, та соціальні.

Роки Другої світової війни — безумовно тяжка трагедія, що відобразилася на житті не одного покоління. Зазнали страждань не лише численні військові, а й просте мирне населення. Серед них були, звичайно, і діти, для цього прошарку населення війна стала найтрагічнішим етапом життя.

Таким чином, документи свідчать про те, що в умовах Другої світової війни наймолодші члени соціуму перебували у несприятливих умовах, зазнавали фізичних і психологічних навантажень, переживали значні нестатки. Це стало причиною швидкого дорослішання дітей, усвідомлення ними відповідальності за майбутнє Батьківщини. Незважаючи на вік, неповнолітні широко залучалися до виконання важких фізичних робіт,

донорського руху, збору коштів на воєнні потреби тощо. Під час нацистської окупації регіону діти та підлітки активно приймали участь у різних формах опору проти окупантів, порівняно з дорослими. Їхня активна роль в значній мірі сприяла наближенню Перемоги. Водночас, участь неповнолітніх у активних формах опору ворогам виконувала ще одну важливу функцію для суспільства: через свій приклад вони надихали дорослу частину суспільства до більш активних дій проти окупантів.

Після розгортання військової агресії РФ та подій в Україні з 2014 року, і до сьогодні — в сучасні часи повномасштабного вторгнення російських військ на українські території з 24 лютого 2022 року питання вирішення соціальних проблем дітей та підлітків без батьків і дому залишаються відкритими. Тому заглиблення в історію та аналіз вирішення цих питань у минулому може надати як корисний досвід ефективних дій, так і застерегти від впровадження навпаки, шкідливих та травмуючих соціальних рішень.

Враховуючи досвід війни 1914-1918 років світова громадськість серйозно зацікавилась вирішенням питання безпеки цивільних під час збройних конфліктів. Розглядаючи світові нормативно-правові акти щодо регулювання життєдіяльності дітей та вразливих категорій неповнолітніх у вирі воєнних конфліктів або після них, слід вказати такі фундаментальні документи, як Декларація про права дитини, що була прийнята Асамблеєю Ліги Націй у 1924 році; Хартія для дітей післявоєнного світу, прийнята Конференцією працівників світу (1943 р.); Декларацію можливостей для дітей, що була прийнята Панамериканським Конгресом у тому ж 1943 році. Щодо правової ситуації у УРСР та СРСР в цілому — можна говорити про те, що тодішня радянська влада брала до уваги тоді існуючі світові нормативно-правові акти, але в цілому мала свою стратегію подолання проблем дітей та обездолених дітей у воєнний та післявоєнний часи.

Проблем у таких вразливих категорій населення, як обездолені діти та підлітки у роки Другої світової війни дуже багато. Головними можна назвати

такі: проблема смертності та каліцтва внаслідок ходу та засобів війни (обстрілів, збройних нападів, боїв тощо), внаслідок ходу та засобів війни (обстрілів, збройних нападів, боїв тощо), в становищі неповнолітнього як комбатанта — учасника підпільних організацій, партизанських рухів, внаслідок відсутності медичної допомоги або належних умов життя, внаслідок участі неповнолітніх у кримінальних угрупованнях або при самостійних правопорушеннях. Також значною проблемою були проблеми здоров'я та гігієни: проблема неможливості самозабезпечення обездоленою дитиною чи підлітком комфортних умов життя, проблема психічного здоров'я та адаптації до умов війни, проблема лікування фізичних хвороб та вад. Окрім цього, також проблема освіти і виховання, проблема бідності та голоду, проблема схильності обездолених до правопорушень.

У роки Другої світової війни та у перші повоєнні роки правопорушення обездолених неповнолітніх мало місце бути. Причинами цього були як і деградація інституту сім'ї через воєнні втрати, так і особиста скрута малолітніх. Здебільшого обездолені діти та підлітки були вимушені скоювати крадіжки та грабування задля того, щоб хоч якось себе прогодувати та забезпечити своє виживання. Але часто траплялись і випадки, коли підлітки та діти без батьків та дому об'єднувались у групи (які складались як із однолітків дітей або підлітків, так і мали форму дорослих кримінальників як головних, та обездолених дітей як їх підопічних або виконавців) та скоювали масштабні кримінальні вчинки — вбивства, крупні грабунки, шантаж тощо.

Конкретних статистичних даних з приводу кримінальних правопорушень у роки самої Другої світової війни майже немає, адже у ті роки по-перше, відбувалась сильна міграція населення (багато хто переїжджав або евакуювався від жахів війни), по-друге, багато територій було окуповано німецькими військами, по-третє, багато зі злочинів були незафіксованими або нерозкритими. Тож разом із повоєнним відновленням суспільного життя почали вестися звіти і стосовно становища обездолених неповнолітніх.

Вирішенням питань влаштування і виховання дітей, які залишилися без батьків, займалися місцеві ради та кілька відомств. До них входили Міністерство освіти, відповідальне за дитячі будинки, Міністерство охорони здоров'я, де розташовувалися будинки дитини та дитячі будинки для інвалідів лікарняного типу, Міністерство трудових резервів, яке керувало ремісничими училищами та школами фабрично-заводського навчання, і Міністерство внутрішніх справ, що мало у своєму складі дитячі кімнати, приймальники-розподільники та колонії.

Значну роль у пошуку, ідентифікації та подальших заходах з безпритульними та сиротами відіграла радянська міліція та дитячі кімнати, які були частиною цієї міліції. Основними закладами, куди потрапляли неповнолітні сироти та безпритульні, були приймальники-розподільники, дитячі будинки, притулки для сиріт та дітей померлих військовослужбовців, а також трудові колонії та інші.

Попри безліч труднощів у організації, фінансуванні, утриманні, забезпеченні безпеки та набору персоналу в спеціалізованих державних закладах такі установи все ж забезпечували деяке покращення умов безпритульних неповнолітніх та сиріт. Але самі по собі наслідки ходу війни (бомбардування, окупація, післявоєнний голод тощо), некомпетентність працівників, недбалість вищого керівництва та обмежене коло можливостей фінансування та утримання закладів спричинили багато ускладнень життя і побуту неповнолітніх утриманців. Вони часто недоїдали, мали обмежений доступ до освіти, одягу, засобів гігієни, ліків тощо, а психо-емоційний стан таких дітей був найгіршим. Часто їм давали підріток, який був дуже складним фізично та забирав сили і здоров'я. При цьому варто зазначити, що навіть у такій надскрутній ситуації серед керівників та вчителів знаходились небайдужі милосердні люди, які власними силами навчали та опікувались вихованцями, намагаючись полегшити їх фізичне становище та психічний стан.

Мемуари, спогади і інші его-документи при вивченні становища дітей і перебігу дитинства у роки Другої світової війни є унікальними історичними джерелами, у яких суб'єктивність викладеної інформації стає не недоліком, а характерною рисою. Ці документи можна вважати якогось плану сповіддю, виправдання чи звинувачення щодо своїх сучасників, суспільства, роздуми їхніх авторів. Вони містять ту інформацію, що приховувалася деякий час і приховується досі, тому саме дослідження мемуарних документів може розширити і поглибити знання про трагічні події Другої світової війни.

Проблема висвітлення дитинства у тяжкі часи Другої світової війни є однією із найболючіших тем суспільної пам'яті. Література, образотворче мистецтво, музика і фотографія, як і будь-які інші види мистецтва є своєрідним віддзеркаленням суспільних переживань, тож увагу чисельних митців не оминула тематика життя дітей у воєнні часи. Аналіз мистецьких творів дає можливість простежити заглиблення письменників, художників і фотографів у наслідки впливу воєнних подій на дитячу свідомість, осмислити психологію переживань дітей даючи відсіч нівелюванню морально-етичних цінностей.

## СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА ДЖЕРЕЛ

Джерела:

1. Боровик М., Дробкова Н., Пастушенко Т. Друга світова війна та нацистська окупація у спогадах киян. Київ, 2021. 172 с.
2. Війна очима дітей: Зб.архів.документів. Держархів Харків. ФОП Тарасенко, 2013. 220 с.
3. Вронська Т. В. В умовах війни. Життя та побут населення України (1943-1945). Київ, 1995. 83 с. С. 37.
4. Григорович Д.Ф., Архипенко П.І. Радянська Україна у роки Великої Вітчизняної війни: Документи і матеріали. У 3-х т., Т. 1. Москва, Наукова думка, 1985, с. 24, 241.
5. Крамар В.В. Спогади дітей війни Печенізького краю. Харків, ХНАДУ, 2012. 98 с.
6. Малін В.Н., Коробков А.В. Вогняні роки. Молодь у роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941-1945 рр.: Збірка документів. Москва, Наука, 1965. С. 246.
7. ДАДО, ф. 326, оп. 1, спр. 1892, арк. 81, Комсомолец Донбасса. – 1990. – 4 мая, Державний архів Луганської області (далі – ДАЛО), ф. 1790, оп. 1, спр. 16, арк. 8.
8. ДАКО, ф. Р-2362, оп. 6, спр. 44, арк. 13.
9. Друга Світова війна у спогадах киян. К. 2021. С. 150
10. За даними ЦДАГО України, ф. 261, оп. 1, спр. 4, арк. 3 (зв), 21 (зв), 23 (зв), 37 (зв), 38 (зв), 40 (зв), 41 (зв), 6 (зв), 11 (зв), 18 (зв); ЦДАГО України, ф. 77, оп. 1, спр. 14, ара. 7 (зв), 28 (зв), 67 (зв), 69 (зв), 80 (зв), 85 (зв), 145 (зв), 146 (зв), 140 (зв).
11. Спр. 1391. О жалобах молодежи мобилизованной на строительство промышленных объектов, Артемовского района, Сталинской области. 1944, 2 арк. Арк. 10.

- 12.Спр. 1392. Докладные записки, информации о мероприятиях по борьбе с детской беспризорностью в Украинской ССР. 1945, 32 арк. Арк. 6.
- 13.Спр. 1549. Матеріали про стан і роботу дитячих будинків, патронатів, приймальників та про боротьбу з безпритульністю, бездоглядністю дітей в Українській РСР після звільнення територій України від німецьких окупантів. 1945 р., 490 арк. Арк. 78.
- 14.Спр. 1654. Справки, информации об итогах обучения и воспитания детей за первое полугодие 1944-1945 гг. 19.04.1945, 214 арк. Арк. 85.
- 15.Уголовное законодательство СССР и Союзных республик. Сборник (Основные законодательные акты). Под ред. Д.С. Карева. – Москва, Государственное издательство юридической литературы, 1957. 531 с. С. 250.
- 16.Україна в Другій Світовій війні у документах: Зб. німецьких архівних матеріалів. В 4 т. Львів, 1999. Т. 3. 384 с.
- 17.ЦДАВО України: ф.Р-3746, оп. 1, спр. 120, арк. 55 зв.
- 18.ЦДАВО України: ф.Р-3746, оп. 1, спр. 120, арк. 55.
- 19.ЦДАВО України, ф. 342, оп. 14, спр. 3616, арк. 7.
- 20.ЦДАВО України, ф. 342, оп. 14, спр. 3616, арк. 18-19.

#### *Література:*

- 21.Абрамович С. Культурологія: Навчальний посібник. КНТЕУ, ЧТЕІ. Київ, Кондор, 2005. 347 с.
- 22.Андрухів О.І. Боротьба з дитячою безпритульністю в західних областях Української Радянської Соціалістичної республіки в умовах звільнення від нацистських окупантів. Науковий вісник гуманітарного університету. 2018. №31. С. 25-31.
- 23.Анякіна В. Книга пройшла крізь моє серце [Електронний ресурс]: <http://ptvl.sm.gov.ua/index.php/uk/8-novini/4931-valentina-anyakina-kniga-projshla-kriz-moe-sertse>

- 24.Безлюдна І. Повсякденні реалії дитячих будинків Київщини у повоєнний період. Український історичний журнал. 2007. № 1. С. 149-168.
- 25.Березовська Н. Л. Виникнення та розвиток покарань, пов'язаних з виправно-трудовим впливом, що застосовувалися до неповнолітніх з ХХ століття. Актуальні проблеми держави та права. 2011. Вип. 59. С. 122-132.
- 26.Бушмаков А. В ремеслухе живи да тужи. Ретроспектива. 2010. № 2, с. 84-85.
- 27.Війна закінчилася, коли прийшов батько»: історія художниці Віри Баринової-Кулеби [Електронний ресурс]:**  
<https://hromadske.radio/podcasts/mystoryshots/viyna-zakinchylasya-koly-pryushov-batko-istoriya-hudozhnyci-viry-barynovoyi-kuleby-video>
- 28.Гальчак С.Д. Становище цивільних примусових робітників Рейху в Україні (1945-2010 рр.): історичні, побутові та правові аспекти. Дисертація на здобуття доктора історичних наук. 07.00.01. Ін-т історії України НАН України. Київ., 2010. С. 501. С. 128.
- 29.Гварамія Л.Л. Захист прав дитини у міжнародних конвенціях та деклараціях. Міжнародні читання з міжнародного права пам'яті професора П. Є. Казанського : матеріали ІV міжнар. наук. конф. Національний університет "Одеська юридична академія". Одеса : Фенікс, 2013. С. 189-192.
- 30.Голиш Г.М. Експлуатація неповнолітніх громадян на території рейхскомісаріату "Україна" у 1941-1944 рр. Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). Вип. 26. 2004. С. 203-216.
- 31.Голиш Г.М. Наслідки німецько-радянської війни для неповнолітніх громадян України. Український історичний журнал. 2005. № 3. С. 37-49.
- 32.Голиш Г.М. Становище неповнолітніх громадян України в період німецько-радянської війни (1941-1945 рр.) : монографія. Черкаси 2007. С. 323. С. 85.

33. Гогохія Н. Виховання «юних лєнінцїв» в УРСР у 1929 – 1939: політика пам'яті та міфотворчість. С. 195.: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2292-nani-gogokhiya-vikhovannya-yunikh-lenintsiv-ursr-v-1929-1939-kh-rr-politika-pam-yati-ta-mifotvorchist>
34. Гриценко Т.Т. Всенародне піклування про дітей в роки Великої Вітчизняної війни. Радянська школа. 1972. № 5. С. 38-40;
35. Гриценко Т.Т. Піклування партії та уряду про дітей. Український історичний журнал. 1973. № 3. С. 58-62.
36. Грідіна Д.О., Темірова Н.Р. Мемуарна література в дослідженні Другої світової війни на території України. Вісник студентського наукового товариства ДонНУ ім. В. Стуса. Т.1, № 10. Історія, філософія, право. Донецьк, 2018, с. 28-31.
37. Грінченко Г. Усна історія примусу до праці: метод, контексти, тексти. Харків, НТМТ, 2012. 304 с.
38. Добров П.В., Грідіна І.М., Касьянова Н.М. Боротьба з дитячою безпритульністю та бездоглядністю в перші післявоєнні роки (на прикладі Донбасу): Монографія. – Донецьк, 2011. с. 118.
39. Зборовська Ф.І. Санітарні наслідки війни серед дитячого населення та заходи щодо їх ліквідації. Праці І конференції 1946. М., 1947. С. 129-137.
40. Картавий П. В. Світ осиротілих дітей: крізь біль і міфи - до справжності. Суми, 2011. С. 71.
41. Касьянова Н.М. Боротьба з безпритульністю та бездоглядністю в Донбасі (1943-1953).- Донецьк 2011. 221 с. С. 85.
42. Качак Т. Б. Українська література для дітей. Київ, Академія, 2016. 352 с.
43. Качак Т. Б., Баран У. С. Діти і війна: художня інтерпретація теми в українській літературі для дітей і юнацтва. Вісник Центру дослідження літератури для дітей та юнацтва: Література. Діти. Час. Вип. VI. Старобільськ, 2016. С. 68-76.

44. Коваль М. В. Україна в Другій світовій війні і Великій вітчизняній війні (1939–45 рр.). Київ, Альтернативи, 1999. 366 с.
45. Косик В. Україна під час Другої світової війни 1938-1945. Львів, 1993. 729 с.
46. Коцан І. Д. Участь міліції у боротьбі з безпритульністю та правопорушеннями неповнолітніх в Україні у 20-ті рр. ХХ століття. Право і безпека. 2011. № 3. С 25-29
47. Кримінальне законодавство СРСР та Радянських республік. Збірка (Основні законодавчі акти). Під ред. Д.С. Карева. Москва, 1957. 531 с. С. 847-854.
48. Культурне будівництво в Українській РСР (червень 1941 – 1950): Збірник док. і матер. Київ, 1989. 574 с
49. Лаврут О.О. Санітарно-гігієнічні умови у школах УРСР після Другої світової війни. гілля, Історичні науки. Випуск 114. С. 75-79.
50. Ленська В. В. Піклування партії про загальне навчання дітей і підлітків у роки війни. УІЖ. 1987. № 9. С. 83-91.
51. Лисенко Ф. І. Героїзм радянського вчителства та школярів у Великій Вітчизняній війні (Із спогадів). Радянська школа. 1947. № 6. 1947. С. 40-48.
52. Лисиця Л.Г. Функціонування спеціальних дитячих установ УРСР у 1943-1950 рр. Монографія. пер. сл. О.Є. Лисенко. Черкаси, вид. Чабаненко Ю.А., 2021. 252 с. С. 54.
53. Літературознавча енциклопедія: У 2-х томах. Т. 1. Автор-уклад. Ю. І. Ковалів. Київ, Академія, 2007. 608 с.
54. Любовець Н. І. Вивчення мемуарів як історичного та біографічного джерела: до історіографії проблеми. Українська біографістика. Київ, 2010. № 7. С. 66–104.
55. Мальцева О.І. Соціальне виховання в Україні у часи Другої світової війни та повоєнні роки. Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки, Луганськ, 2012, 19 (3). С. 178-186.

56. Мельник П.І. Участь молоді у відбудові сільського господарства. Ужгород, 1975. № 5. С. 95-102.
57. Нагайко Т. Життя селян на окупованій території України в роки Другої світової війни (за матеріалами центральних областей). Збірка «Нацистський окупаційний режим». Переяслав-Хмельницький, 2007. С. 148-165
58. Народна освіта в СРСР. Під ред. М.П. Кашина та ін. Москва, 1970. 352 с. С. 72.
59. Перехрест О. Г. Українське село в 1941-1945 рр.: економічне та соціальне становище : монографія / О. Г. Перехрест. - Черкаси, 2011. - 668 с
60. Пилипенко Л.В. Зігріті всенародною любов'ю. Радянська школа. 1988. № 6. С. 85-86.
61. Покась В. Інтернатні заклади освіти: філософія, історія, стратегія розвитку: монографія. Київ: Вид-во НПУ ім. Драгоманова, 2010. 277 с. С. 96.
62. Силка О.С. Діяльність органів влади з подолання бездоглядності та безпритульності в Україні на завершальному етапі війни. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського: Збірник наукових праць. Серія: історія. Вип. 26. Вінниця, 2018. С. 91-97
63. Силка О.С. Стан дитячої бездоглядності, сирітства та злочинності в 1942-1945 рр. на визволених від окупації територіях України. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського: Збірник наукових праць. Серія: історія. Вип. 25. Вінниця, 2017. С. 131 -135
64. Сирка О.С. Подолання безпритульності, сирітства і правопорушень неповнолітніх громадян в Україні (грудень 1942 - травень 1945 рр.). Дис. на здобут. наук. ступ. канд. іст. н. Київський університет ім. Б. Грінченка. Київ, 2021. 201 с. 244 с.

65. Суддя І. Подолання дитячої безпритульності й безоглядності в УРСР на завершальному етапі Другої світової війни. НПВ «Історія». № 2 (102), березень-квітень 2010 р. С. 93-97.
66. Чавдаров С.Х. Найдемократичніша в світі школа. Радянська школа. 1947. № 5. С. 29-49
67. Череватова Т.В. Формування та розвиток міжнародної системи захисту прав дитини. Міжнародні читання з міжнародного права пам'яті професора П. Є. Казанського : матеріали IV міжнар. наук. конф. Національний університет "Одеська юридична академія". Одеса : Фенікс, 2013. С. 192-194.
68. Aries Ph. *L'enfant et la vie familiale sous l'ancien régime*. Paris: Pion, 1960. 503 p.
69. Berger M. D. Soviet Divorce Laws and the Role of the Russian Family. *BYU Law Review* 1986. Vol. 1986. Issue 3. P. 821 - 833.

## ДОДАТКИ

### Додаток А: Список неповнолітніх бійців партизанських формувань Київщини<sup>1</sup>

<i>Прізвище та ініціали</i>	<i>Рік народження</i>	<i>Загін</i>	<i>З'єднання</i>
М.Л. Борушенко	1927	Васильківський	ім. Хруцова
І.Г. Босенко	1929	Черкаський	
В.Д. Голуб	1929	Черкаський	
В.І. Гомон	1929	Бишівський	ім. Хруцова
В.Г. Гоненко	1928	ім. Боженка	„Рудого”
М.С. Гончаренко	1928	ім. Боженка	„Рудого”
П.З. Гупаленко	1927	ім. Боженка	„Рудого”
Ф.І. Гусаковський	1927	Макарівський	ім. Хруцова
О.Г. Діденко	1928	„МЮД”	ім. Хруцова
М.Ф. Драган	1927	„Винищувач”	„Рудого”
Г.Н. Дударенко	1928	„Винищувач”	„Рудого”
О.Я. Дудник	1928	Черкаський	
О.М. Заглинський	1933	Макарівський	ім. Хруцова
В.Л. Зінкевич	1928	Ім. Кутузова	ім. Молотова
В.Є. Зубченко	1927	Макарівський	ім. Хруцова
В.М. Іванченко	1927	„МЮД”	ім. Хруцова
О.Я. Іванченко	1928	Тетерівський	
М.М. Кирієнка	1927	Васильківський	ім. Хруцова
А.Ф. Коваленко	1927	ім. Боженка	ім. Хруцова
В.М. Кононенко	1927	ім. Боженка	ім. Хруцова
П.М. Кузьменко	1928	“МЮД”	ім. Хруцова
Д.І. Кундик	1927	ім. Кутузова	ім. Молотова
Л.І. Литвиненко	1929	„Винищувач”	„Рудого”
А.І. Марченко	1927	Бородянський	ім. Хруцова
Б.І. Марченко	1929	Бородинський	ім. Хруцова
С.Я. Мачульський	1928	„Винищувач”	„Рудого”
В.В. Морозок	1928	Бородянський	ім. Хруцова
В.Й. Попіл	1928	Бородянський	ім. Хруцова
В.А. Приймаченко	1927	Васильківський	ім. Хруцова
М.Й. Пустовійт	1927	ім. Боженка	„Рудого”
В.О. Тимошенко	1928	Іванівський № 2	ім. Хруцова
П.П. Товстенко	1927	„Грізний”	ім. Хруцова
В.В. Топчій	1927	„Винищувач”	„Рудого”
В.П. Третяк	1927	Фастівський	ім. Хруцова
О.Я. Чуприна	1927		„Рудого”
М.С. Шадиря	1929	Черкаський	
С.В. Щедров	1927		„Рудого”
Я.К. Яремчук	1928		ім. Хруцова

\* Обліковано юних партизанів, яким на час їх вступу до загонів виповнилося не більше 15 років

<sup>1</sup> За даними ЦДАГО України, ф. 261, оп. 1, спр. 4, арк. 3 (зв), 21 (зв), 23 (зв), 37 (зв), 38 (зв), 40 (зв), 41 (зв), 6 (зв), 11 (зв), 18 (зв); ЦДАГО України, ф. 77, оп. 1, спр. 14, ара. 7 (зв), 28 (зв), 67 (зв), 69 (зв), 80 (зв), 85 (зв), 145 (зв), 146 (зв), 140 (зв).

**Додаток Б: Інфекційні захворювання неповнолітніх по територіях м. Києва та УРСР у січні-серпні 1944 р.<sup>1</sup>**

Хвороба	Місяці						
м. Київ / УРСР	1	2	3	4	5	6	7
<i>Дифтерія</i> м. Київ УРСР	42 1405	44 1175	58 1207	65 1216	56 1720	71 2167	105 2213
<i>Коклюш</i> м. Київ УРСР	- 1654	- 799	19 1409	- -	3 4472	9 -	46 24561
<i>Дизентерія</i> м. Київ УРСР	- 2	- 5	1 2	- 2	1 9	2 83	14 250
<i>Кір</i> м. Київ УРСР	- 579	6 1559	19 3149	256 2441	641 2278	1860 42000	1959 41969
<i>Скарлатина</i> м. Київ УРСР	14 188	7 235	15 256	17 250	22 442	41 836	76 933
<i>Токсична диспепсія</i> м. Київ УРСР	- -	- -	- -	- -	64 -	301 -	34 1331

<sup>1</sup> Складено на основі даних ЦДАВО України, ф. 342, оп. 14, спр. 3616, арк. 18-19.

**Додаток В: Неповнолітній працівник Київського бронетанкового заводу.  
Світлина музею Київського бронетанкового заводу**



**Додаток Г: Рівень злочинності неповнолітніх у перші повоєнні роки (за даними архівів ЦДАГО)<sup>1</sup>**

Злочин	1945 р.				1946 р.	
	січ., лют., бер.	квіт., трав., черв.	лип., серп., вер.	жовт., лист., груд.	січ., лют., бер.	квіт., трав., черв.
Крадіжки	60	160	115	116	70	23
Пограбування	8	1	9	8	5	7
Тілесні ушкодження	3	4	2	-	7	1
Вбивства	2	1	6	2	1	-

<sup>1</sup> Сирка О.С. Подолання безпритульності, сирітства і правопорушень неповнолітніх громадян в Україні (грудень 1942 - травень 1945 рр.). Дис. на здобут. наук. ступ. канд. іст. н. Київський університет ім. Б. Грінченка. Київ, 2021. 201 с. С. 119.

## Додаток Г. Спогади дітей Другої світової війни про голод. Спогад Ігоря Ш., під час Другої світової війни йому було 7 років<sup>1</sup>

*Нас у дитячому садочку зразу посадили до бомбосховища, яке обладнали у дворі, у льосі. Це був такий кам'яний, великої площі льох. Бо холодильників не було і продукти зберігали там, в тому льосі. Нам постелили соломку, сіно і ми там і їли: обідали/снідали. Десь місяців через півтора дитячий садок закрили, бо вже німці підходили до Києва. Закрили і ясла, мама перейшла моя працювати в "Охматдит".*

*Як відійшли війська Кирпоноса за Дніпро, почали грабувати всі магазини. Всі гастрономи були розграбовані. І коли прийшли німці, таким людям простим як ми (двоє малих дітей і мама медсестра, яка працювала в "Охматдиті"), їсти було нічого. Страшна річ. Вдома ні макової росинки.*

*Мама побігла десь, хоч шматок хліба достать, а я залишився з сестричкою. Мені сім років, сестричці — три. Голодні сидимо, як безпритульні собачата. І раптом я пригадую, що перед самою війною мама дала мені бублика з маслом, а я його не доїв, а боявся, щоб мама не лаяла, що я його не доїв, і засунув його під буфет. А ми жили на першому поверсі в дерев'яному приватному будинку. Квартира була доволі сира. І я коли це згадав... паличкою вишкріб цей бублик з-під буфету. Як я про нього згадав, досі не можу зрозуміти. І от коли я його дістав, він не просто був зелений. Ви ж бачили цвілий зелений хліб?!*

*А бублик був чорний! Цвіль пройшла його наскрізь! Але ми з сестрою жували його і їли, немов голодні вовки.*

*Потім німці вже налагодили десь навесні 1942 року карткову систему. І вже щось давали, ерунду всяку. Пишоно як крупу, замість м'яса ковбасу — "собачу радість". Вона як ліверна, тільки робиться з нутроців, а на вигляд схожа на ліверну. Або давали кров'янку.*

*Замість цукру давали маляс. Це така тягуча коричнево-червона, більше коричнева, рідина. Густа-густа. Вона на смак така кислувата-солодкувата-гіркувата. Зразу всі є смаки. Отже, це останні відходи від варіння цукру.*

*Хліб — це був жах. Той хліб, який зараз у нас в магазині — цеглинки чорні, цеглинки білі, ми так його і називали — "німецький хліб". Нам його не продавали і близько. Його випікали тільки для німців.*

*А нам давали хліб... Чого тільки туди вони не додавали, важко сказати, навіть каштани. Бо ми, учні, я був в першому класі, вчився за німців, ходили збирали каштани, здавали їх, а потім їх додавали в цей хліб. Він був як потріскана глина, до того ж глина, яка вже підсохла.*

*Але хліб був дуже красивий. Чому? Бо вони посипали зверху його просяним лушпинням. І він був такий золотий. Це просяне лушпиння блищить.*

*У 1947-му році хоча й скасували карткову систему, але черги величезні були за хлібом. Я зранку біг в цю чергу. Давали тільки один буханець на руки.*

<sup>1</sup> Боровик М., Дробкова Н., Пастушенко Т. Друга світова війна та нацистська окупація у спогадах киян. Київ, 2021. 172 с.

*Ну, нам — мама, сестра і я — вистачало його на день... Але це на мені вже лежало: вистояти в черзі і купити хліб.*

*У нас був садок, будинок приватний. І ми обробляли город. А тут приходять мамин брат і каже мамі:*

*"Мотря, слухай! В мене є два знайомі монахи з Лаври. Їх же розігнали і вони так ходять десь підробляють. Може вони тобі скопають город? А ти їм заплатиш, нагодуєш".*

*І вона сказала так. І вони скопали. Мама заплатила їм, погодувала. Це лаврські монахи були. Так було з релігією.*

## Додаток Д. Спогади дітей Другої світової війни про голод. Спогад Євгенії А., під час Другої світової війни їй було 5 років<sup>1</sup>

*Одного разу сталася моя перша зустріч з німецьким офіцером. Він ішов з величезним собакою. Як розумію зараз, це був дог. Ми, як вкопані, зупинилися. Він взяв наші долоні, поклав мені щось і пішов. Ми з подружкою обурилися: що він нам камінці поклав?! Прийшла з образою додому, і тільки потім мені бабуся сказала, що це цукерки, "морські камінці". Ці камінчики я потім вдруге спробувала вже після війни.*

*Добре пам'ятаю перше зібрання, коли зібралися одні жінки з нашої родини. Ми поїхали до моєї прабабусі на Поділ і там сиділи за столом. Дуже багатий був стіл: була картопля, квашена капуста і оселедець. І картопля була ціла. Тоді вчили чистити картоплю, коли вона з'являлася, так, щоб шкірочка була чиста, її ножем зрізали, бо цю шкірку потім відварювали. І цю картоплю ділили на декілька разів, так, щоб вона могла бути і другою стравою, і в першу страву. Це вважалося цілком звичним, тому цьому не надавали особливої уваги.*

*У 1943 році, після арешту дідуся, ми переїхали в маленьку 14-метрову кімнату на вулиці Артема, в комуналку, де жили, крім нас, ще п'ять сімей. Саме звідти я і пішла в школу.*

*У школі нам давали гарячу воду на великій перерві і маленьку вітамінку С — спочатку вона була солодка, а потім дуже кисла. Але ми намагалися якомога довше зберегти цю солодкість і запивали гарячою водою.*

*А щосуботи нас годували дивовижно смачними булочками — вони називалися "калорійні".*

*Це була солодка здоба, в якій була невелика кількість родзинок. Але тільки у суботу ми могли її їсти. І вже в 1945 році, восени, хлопці, однокласники мої, які жили в районі Сінного базару, сказали, що відкрилася пекарня. І ми бігали до цієї пекарні подихати дивовижно смачним запахом свіжоспеченого хліба або бубликів. На місці цієї пекарні сьогодні — Будинок художників.*

*1946 рік. Мене поставили на туберкульозний облік. І відправили в лісову школу, в Івано-Франківську область. Селище Беркут. Ми приїхали туди, голодні діти: Київ, Донецьк, Луганськ. Вся Східна Україна дітей відправила туди. Нас поселили в цій школі. Самі розумієте, що 46-47-й — голодні роки.*

*На Західній Україні був такий само голод, як і скрізь. Вчителі були росіяни, українці зі Східної України. А вихователі і нянечки — місцеві. Вони нам допомагали заплітати косички, вмиватися, одягатися, прасували нам фартушки.*

*Але найголовніше, щоранку ми прокидалися, і у кожного стояла на тумбочці маленька скляночка свіжого молока. Це місцеві робили, яких називали бандерівцями. І ось ці "бандерівці" нас, дітей, піднімали. Вони нам*

<sup>1</sup> Боровик М., Дробкова Н., Пастушенко Т. Друга світова війна та нацистська окупація у спогадах киян. Київ, 2021. 172 с.

*приносили молоко. Це ж не одна людина. Це збирали молоко, щоб нагодувати всю Лісову школу. Там же були не тільки ми, молодші класи, там же були і старші, всі туберкульозники. І ось, в один день ми прокинулися, а нікого немає... І наші вчителі знову мовчать. Цю гнітючу тишу добре пам'ятаю. Виявляється, приїхав загін НКВС і всіх жителів навколишніх хуторів відвезли до Сибіру... Вночі...*

**Додаток Е. Спогади дітей Другої світової війни про голод. Спогад  
Валентини К., під час Другої світової війни їй було 3 роки<sup>1</sup>**

*З початком боротьби за Київ батька призвали на перепідготовку. Він непогано заробляв, був візником і були у нас запаси: продовольства і одягу.*

*А у дворі у нас жила сім'я — чоловік і дружина. Він був поліцаєм. І вона весь час приходила до нас щось просити. Мама їй раз дала, пам'ятаю, борошна. А сусідка стала частіше приходити, мама каже: "Аня, у мене ж троє дітей — у мене вже нічого немає".*

*А старший брат сидів на ліжку і каже: "Мама, що ти обманюєш тітку Аню — у нас за дверима багато борошна є".*

*Через якийсь час приїхали на санках поліцаї, навантажили все, що було в квартирі: і пледи, і одяг, і продукти, і завезли в костел.*

*Мама бігла за ними і просила: "Залиште хоч щось дітям". Нічого не залишили. Мама добігла до костелу, вони її туди запросили... І знали, що батько-єврей у нас був, сказали: "Приводь жидівських дітей до костьолу".*

*Мама йшла назад, плакала. А у нас на вулиці жили німці. Чи то до революції, чи після вони прибули до Києва, дуже хороша сім'я, працювали на фабриці Рози Люксембург. А хазяїн стояв на вулиці і бачить: мама іде й плаче. Він: "Шо таке, Галю?". Ну, вона розповіла, а він: "Так, бери дітей, і тікай".*

*І ми вже йшли пішки і дійшли, таке село є — Слобода, зараз Червона Слобідка. Ми дісталися до тітки, і через, може, пару днів туди заїхали німці. Зупинилися вони по всіх хатах, і у тітки теж. Корова була у неї. Німці відразу забрали цю корову і привели їй чорно-білу. Тітка їм готувала... Ми ще пару днів там покрутилися, потім стали боятися, що з нами можуть щось погане зробити і тітка нас заховала в льоху.*

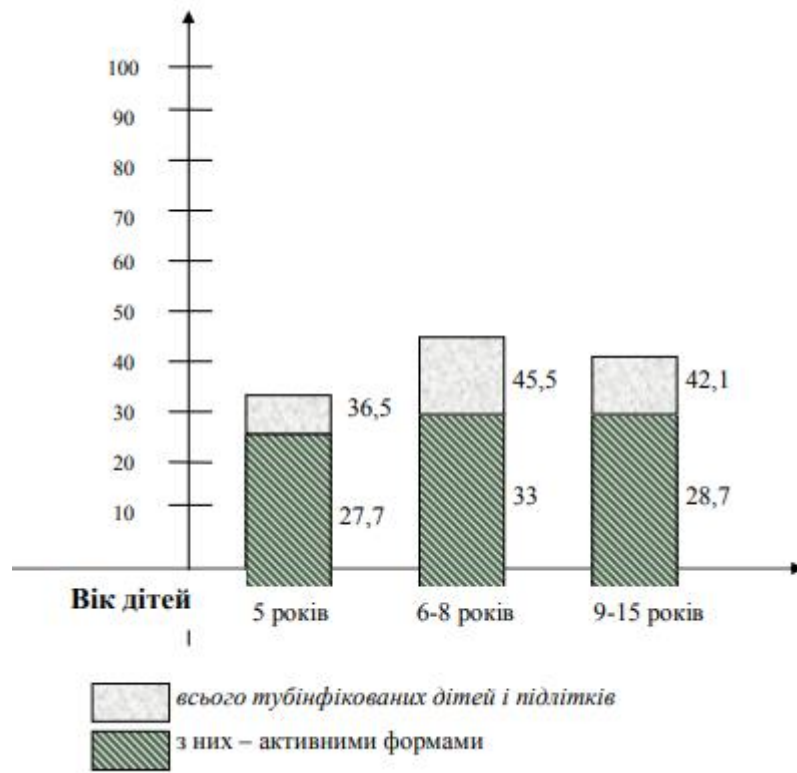
*Носила вона нам картоплю, якось там ця корова давала молоко. А коли ми виходили з цього льоху, в туалет чи що, то заходили в будинок. Там сиділи за столом німці, давили воші — кажуть, як є. Ми не розуміли, що це німці, які можуть нас вбити.*

*Потім тітка сказала: "Вам не варто виходити, тому що люди з села знають вашого батька і можуть сказати, чий ви діти".*

*Але, на щастя, ніхто з цих селян, славні були люди, нічого не розповів. Біля нас там на подвір'ї гриль стояв, і там часто сусіди і знайомі організовували пікніки. Один, Степаненко Льоня, кричав, гаркавив: "Ну со зиди, як вам зиди, не повбивали вас?!".*

<sup>1</sup> Боровик М., Дробкова Н., Пастушенко Т. Друга світова війна та нацистська окупація у спогадах киян. Київ, 2021. 172 с.

**Додаток Є. Тубінфікованість серед дітей і підлітків по м. Києву станом на осінь 1943 р. (у відсотках)<sup>1</sup>**



<sup>1</sup> Складено за: ЦДАВО України, ф. 342, оп. 14, спр. 3616, арк. 7.

**Додаток Ж. Гасла «народних шкіл», затверджені штадткомісаром м. Києва (18.06.1942 р.)<sup>1</sup>**

- *Велика Німеччина звільнила нас від більшовизму, допоможемо Німеччині нашою відданою працею!*
- *Вчися! Це тобі дає Велика Німеччина.*
- *Діти, вчіться! Народна школа є підготовкою до праці.*
- *Фюрер Адольф Гітлер каже: “Те, що нам потрібно, — це інстинкт і воля!”*
- *Націонал-соціалістична Німеччина є країною робітників, селян і вояків!*
- *Велика Німеччина — наша визволителька, сумлінною працею віддячимо їй!*
- *Українці! Хто допомагає фюреру, той допомагає сам собі!*
- *Лише працюючі корисні для суспільства!*
- *Пильністю, слухняністю та завзятою волею відбудови віддячте фюреру за те, що він звільнив вашу працю!*
- *Велика Німеччина бореться за новий лад у Європі. Українці! Допомагайте їй своєю відданою працею.*

---

<sup>1</sup> ДАКО, ф. Р-2362, оп. 6, спр. 44, арк. 13.

Додаток 3. Шкільний твір зі спогадами про Другу світову війну. Автор:  
Губа Микола

Аркуш 1<sup>1</sup>

Що я бачив.

22 червня 1941 року німецькі загарбники  
виралитно напали на Радянський Союз.

29 жовтня 1941 року наше село було оку-  
поване німцями. Німецькі солдати, всту-  
пивши в село, бігали з жати в жату. Мали  
все що потраплялось під руки. Біли курей,  
~~карок~~  
~~угор~~, забирали порохом, жором. Навіть та-  
кі дрібниці, як сірники, покре, сіль, сніло  
і інше зникло в гнидких кешенях зеле-  
них шинель. Через декілька днів після  
вступу, німці встановили своє владу.  
Вибрали бургомістра, старосту і декіль-  
кох сотників. Сотники кожний день знали  
розподіл на роботи: справляти дороги, мос-  
ти, поїзти на конюшню ~~виздів~~ возу  
для коней. Одного разу я пішов в центр  
і побачив: між манеградними стовпа-  
ми були повішені дві людини. Їх пові-  
ли німці. На грудях у кожного висіла

Аркуш 2<sup>2</sup>

<sup>1</sup> ЦДАВО України: ф.Р-3746, оп. 1, спр. 120, арк. 55.

<sup>2</sup> ЦДАВО України: ф.Р-3746, оп. 1, спр. 120, арк. 55 зв.

доцеска з надписом, що це партизани.  
 Всі люди чекали на визволення. У серпні  
 1943 року почав доходити кур'єр  
 французької артилерії. Люди потай  
 читали листівки і газети скитцуні  
 французькими мовою. Тоді обов'язко-  
 вий день настав. 11 серпня газетини  
 Червоної Армії вступили в село, принісши  
 людям радісне визволення.

3.

Гуся Микола.



Смеліє підвученням зображення

Додаток И. Картина Віри Барінової-Кулеби «Чекаю батька»<sup>1</sup>



---

<sup>1</sup> Війна закінчилася, коли прийшов батько»: історія художниці Віри Барінової-Кулеби [Електронний ресурс]: <https://hromadske.radio/podcasts/mystoryshots/viyna-zakinchylasyakoly-pryyshov-batko-istoriya-hudozhnyci-viry-barynovoyi-kuleby-video>

## РЕЗЮМЕ

Дана дипломна робота присвячена дослідженню становища дітей та підлітків-сиріт, безпритульних українських територій в роки Другої світової війни. В процесі вивчення встановлено, що події 1939-1945 рр. мали серйозний вплив не тільки на доросле населення, а й на неповнолітніх. Дітям доводилось виконувати важку роботу супротиву, як і дорослі, доводилось також долучатись до волонтерського та донорського рухів. Проте, обездолені діти в ті роки мали ще більше проблем, аніж діти війни, що мали батьків. Такими проблемами були, насамперед, проблема смертності та каліцтва, проблема освіти і виховання, здоров'я та гігієни, психічного здоров'я та адаптації до війни, проблема соціалізації, бідності та голоду, проблема схильності до правопорушень. Вирішенням питань влаштування і виховання дітей, які залишилися без батьків, займалися місцеві ради та всесоюзні відомства. Значну роль у пошуку, ідентифікації та подальших заходах з безпритульними та сиротами відіграла радянська міліція та дитячі кімнати, які були частиною цієї міліції. Проблема висвітлення дитинства у тяжкі часи Другої світової війни є однією із найболючіших тем суспільної пам'яті. Література, образотворче мистецтво, музика і фотографія, як і будь-які інші види мистецтва є своєрідним віддзеркаленням суспільних переживань, тож увагу чисельних митців не оминула тематика життя дітей у воєнні часи.

## SUMMARY

This thesis is dedicated to the study of the situation of orphans and homeless children and adolescents in Ukrainian territories during the years of World War II. The study established that the events of 1939-1945 had a significant impact not only on the adult population but also on minors. Children had to perform heavy resistance work, just like adults, and were also involved in volunteer and donor movements. However, destitute children during those years faced even more problems than war children who had parents. These problems included, primarily, issues of mortality and mutilation, education and upbringing, health and hygiene, mental health and adaptation to war, socialization, poverty and hunger, and a tendency toward delinquency. The resolution of issues regarding the placement and upbringing of children who had lost their parents was handled by local councils and all-Union departments. The Soviet militia and children's rooms, which were part of this militia, played a significant role in the search, identification, and subsequent measures concerning the homeless and orphans. The issue of highlighting childhood during the difficult times of World War II is one of the most painful topics in public memory. Literature, visual arts, music, and photography, like any other forms of art, reflect public experiences, so the theme of children's lives during wartime did not escape the attention of numerous artists.